43364

ORTAÇAĞDA HARPUT
(XI-XV.YÜZYILLARDA)

Ertuğrul DANIK

43364

Hacettepe Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisansüstü Eğitim, öğretim ve sınav yönetmeliğinin
Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı için öngördüğü
YÜKSEK LİSANS TEZİ
olarak hazırlanmıştır.

Ankara
Temmuz, 1995

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan.....
Prof.Dr.Beyhan KARAMAĞARALI (Danışman)

Üye.....
Prof.Dr.S.Yıldız ÖTÜKEN

Üye.....
Yrd.Doç.Dr.M.Sacit PEKAK

Onay
Yukarıdaki imzaların,adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.
...../...../1995

17 Ağustos 1995

.....
Prof.Dr. Hüsnü ARICI
Enstitü Müdürü

ÖZET

İlk kullanımı Urartular'a kadar indirilen Harput kenti, XI.yy'a kadar değişik kültür egemenliklerini yaşamış olup, XI.yy. başlarında Bizans egemenliğinde kale kent konumundayken; 1087 yılından sonra, Çubuk Bey ile birlikte Türk egemenliği altına girince, özellikle de Artuklu dönemi ile birlikte Türk kenti kimliği kazanarak, XII.yy'dan sonra Bizans kale kent modelinden çıkıp, kapalı kent modeline geçmiştir.

Çubukoğulları'na ve Harput Artukluları'na başkentlik yapan kent, Artuklu dönemi ile birlikte sıkıştığı iç kaleden çıkıp kuzey aksına doğru gelişmeye başlarken, batı aksını da zorlamaya başlamıştır. Bu dönemde yapılan ve günümüze ulaşmış yapılardan Ulu Cami, Esediye Camii, Ahi Musa Mescid ve Türbesi, Mansur Baba Türbesi, Zahiri Baba Türbesi adlı yapıların iç kalenin kuzeyinde; Alacalı Mescid adlı yapının iç kalenin batısında yer alması, bu düşüncemizi doğrulamaktadır.Aynı şekilde kaynaklarda adı geçen ancak, günümüze ulaşmayan Artuklu yapılarından Esediye ve Zahiriye Medresesi ile Dere Hamamı ve Maristanın iç kalenin kuzeyinde, darphanenin iç kale içinde olduğunu düşünmekteyiz.Artuklu döneminde kurulduğunu düşündüğümüz dış kale surları ise, kentin günümüzde de kullanılan sınırlarını belirlemiştir.

Tarihinin en parlak dönemini Artuklular ile birlikte yaşayan kent, 1234'de başlayan Selçuklu döneminde de batı yönünde gelişmeye devam etmiştir. Bu dönemden günümüze ulaşan Arap Baba Mescid ve Türbesi, kentin batı aksında kurulmuştur.

1243 Kösedağ savaşından sonra Moğollar'ın Anadolu'ya girmesi ve Selçukluların vergi veren devlet durumuna düşmesi ile birlikte, uzun süre imar çalışmalarından uzak kalan kent,1363'te Dulkadirli, 1465'te Akkoyunlu, 1507'de Safevi, 1514'de Osmanlı egamenliklerine girer. Osmanlı'ya kadar batı aksında gelişmeye devam eden kentte, Dulkadirli döneminde özellikle iç kalede ciddi onarım çalışmaları yapılır ki, günümüze ulaşan kitabeler bunu kanıtlar. Dulkadirliler iç kaleyi onarmakla kalmayıp, iç kalede Kale Camii adıyla anılan bir de cami inşa ederler. Akkoyunlu döneminde yine batı aksında Sara Hatun Camii adlı yapıyı görürüz. Aynı dönemde iç kalede tamirat yapıldığını gösteren kitabe dışında, günümüze ulaşan başka bir yapı yoktur.

1507'de başlayıp 1514'de biten Safevi döneminde, herhangi bir yapı yapıldığını gösteren veri olmayıp, olasılıkla kısa süreli bu dönemde imar çalışması yapılmamıştır. 1514'den sonra başlayıp 1923'e kadar süren Osmanlı döneminde, dış kale önemini

yitirerek kaybolurken, kentin çeşitli yerlerine yerleştirilmiş cami, mescid hamam, medrese, han, gibi yapılar kentin bu dönemde yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir.

XIX.yy. sonlarında Harput'un güneyinde yer alan Mezra adlı yerde, Mamuret-ül Aziz adlı bugünkü Elazığ kent merkezi kurulduktan sonra, Harput kenti eski önemini yitirerek, zamanla küçülmüş ve bugünkü bucak merkezi durumuna düşmüştür.

SUMMARY

The first foundation of Harput goes back until the Urartian period. Harput experienced different cultures until the XI th century and in the beginnings of the XI th century,while it was the castle city of the Byzantium, in entered into Turkish sovereignity together with Çubuk Bey.

The city achieved a Turkish character especially together with the Artukid period and after the XII th century it passed to the close city model. The city became the capital of Çubukoğulları and the Artukides and within this period it developed through the nothern axle, leaving the inner castle and even went through the western axle. The buildings constructed during this period and which had reached to our time straighten this observation of us, as Ulu Mosque, Esediye Mosque, Ahi Musa Masjid and Tomb, Mansur Baba Tomb, Zahiri Baba Tomb, which are located to the north of the inner castle, and as Alacalı Masjid which is located to the west of the inner castle. From the Artucid buildings, which are Esediye and Zahiriye Medresses, Dere Hammam and Maristan, we think that these were located to the north of the interior castle and the mint was in the interior castle. The city walls, which we think that they were built during the Artukid period, determined the territories of the city which are still the same territories of today.

It lived its most prosperous period together with the Artukides and during the Seljuks period which began in 1234, the city developed through the western axle. Arap Baba Masjid and Tomb which had reached to our time, was built to the western axle of the city.

After the war of Kösedağ in 1243, Moğols entered the Anatolia and the Seljuks became a state paying taxes and the city stayed away from the development and construction works for a long time. Afterwards, the city was under the sovereignity of Dulkadirli in 1363, Akkoyunlu in 1465, Safevi in 1507 and Ottomans in 1514. Then it developed to the western axle until the Ottomans. During the Dulkadirli Period important restoration works were held, especially within the interior part of the castle which are to be proved by the inscriptions reached today. During the Safevi period which began in 1507 and lasted until 1514, there is no evidence abaout any construction work and most probably there were no development works in this short period.

During the Ottoman period which began in 1514 and lasted until 1923, exterior castle began to lose its importance and the buildings like mosque, masjid, hammam, medresse, khan etc. which are located to the different places of the city show that the city was used intensively during this time.

Harput became to be a subdistrict after today's Elazığ city was founded in the late XIX th century on a place called Mezra which was to the south of Mamuret-ül Aziz.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....i
SUMMARY.....iii
İÇİNDEKİLER.....v
LEVHA LİSTESİ.....viii
KISALTMALAR.....xiv
ÖNSÖZ.....xv
I.GİRİŞ.....1
1.AMAÇ.....1
2.YÖNTEM.....1
3.ARAŞTIRMANIN İÇERİĞİ.....2
BÖLÜM NOTLARI.....4
II.HARPUT.....5
1.HARPUT ADININ KAYNAĞI VE YAZILIŞLARI.....5
2.HARPUT'UN COĞRAFYAYASI.....7
3.HARPUT TARİHİ.....7
3.1.XI.Yüzyıl Öncesi.....7
3.1.1..Paleolitik Dönem.....7
3.1.2.Paleolitik Dönem Sonrası.....8
3.1.3.Hurri-Mitanni ve Hitit Dönemi.....8
3.1.4.Muşki ve Urartu Dönemi.....8
3.1.5.Med ve Pers Dönemi.....9
3.1.6.Hellenistik Dönem.....10
3.1.7.Tigran-Roma Egemenlikleri.....10
3.1.8.Part/Araks Dönemi.....10
3.1.9.Sasani-Bizans-Arap Dönemleri.....11
3.2.XI-XV.Yüzyıllar.....12
3.2.1.Çubukoğulları Dönemi.....12
3.2.2.Artuklu Dönemi.....13
3.2.3.Selçuklu Dönemi.....15
3.2.4.Moğol Dönemi.....16
3.2.5.Dülkadiroğlu Dönemi.....16
3.2.6.Akkoyunlu Dönemi.....16
3.3.XV.Yüzyıl Sonrası.....17
3.3.1.Safevi Dönemi.....17
3.3.2.Osmanlı Dönemi.....18

3.2.3.Cumhuriyet Dönemi....18
4.SEYAHATNAMELERDE VE YAYINLARDA HARPUT....19
4.1.Seyahatnamelerde Harput....19
4.2.Yayınlarda Harput....20
BÖLÜM NOTLARI....25
III.KATALOG....27
1.BİZANS YAPILARI....28
1.1.Meryem Ana Kilisesi....28
2.ARTUKLU YAPILARI....31
2.1.Dış Kale....31
2.2.İç Kale....33
2.3.Ulu Cami....38
2.4.Esediye Camii....43
2.5.Alacalı Mescid....46
2.6.Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi....48
2.7.Ahi Musa Mescid ve Türbesi....51
2.8.Mansur Baba Türbesi....53
2.9.Zahiri Baba Türbesi....55
3.SELÇUKLU YAPILARI....57
3.1.Arap Baba Mescid ve Türbesi....57
4.AKKOYUNLU YAPILARI....60
4.1.Sara Hatun Camii....60
5.GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN YAPILAR....63
5.1.Maristan....63
5.2.Zahiriye Camii ve Medresesi....63
5.3.Dere Hamamı....63
5.4.Darphane....64
5.5.Kale Camii....64
BÖLÜM NOTLARI....65
IV.DEĞERLENDİRME....66
1.TÜRK DÖNEMİ ANADOLUSUNDA
TİCARET VE KENTSEL KİMLİK....66
2.HARPUT'UN KENTSEL GELİŞİMİ....69
2.1.Türk Dönemi Öncesi Harput....69
2.2.Türk Döneminde Harput....70
2.2.1.Kentsel Kimlik....70
2.2.2.Nüfus ve Demografik Yapı....74

2.2.3.Mahalleler.....75
BÖLÜM NOTLARI.....78
V.SONUÇ.....79
KAYNAKÇA.....81
LEVHALAR

LEVHA LİSTESİ

Lev.I.

Çiz.1.Harput ve yakın çevresi coğrafyası

Lev.II

Çiz.1.Ortaçağda Harput Kenti restitüsyon denemesi (E.Danık)

Lev.III

Çiz.1.Harput, 1/1000 ölçekli topografik kent planı (İller Bankası Arşivi)

Lev.IV

Çiz.1.Harput iç kale krokisi (E.Danık)

Lev.V

Çiz.1.Harput Meryem Ana Kilisesi planı (İ.Sunguroğlu'ndan düzeltilerek)

Lev.VI

Çiz.1.Harput Ulu Camii planı (Ara Altun'dan düzeltilerek)

Lev.VII

Çiz.1.Harput Esediye (Aslaniye) camii rölövesi (E.Danık)

Lev.VIII

Çiz.1.Harput Alacalı Mescid Planı (VGM Arşivinden düzeltilerek)

Lev.IX

Çiz.1.Harput Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi planı (Ünal Özer)

Lev.X

Çiz.1.Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi planı (VGM Arşivinden düzeltilerek)

Lev.XI

Çiz.1.Harput Mansur Baba Türbesi üst kat planı (VGM Arşivi)

Lev.XII

Çiz.1.Harput Mansur Baba Türbesi Mezar odası planı (VGM Arşivi)

Lev.XIII

Çiz.1.Harput Zahiri Baba Türbesi rölöve planı (E.Danık)

Lev.XIV

Çiz.1.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi üst kat planı (VGM Arşivinden düzeltilerek)

Lev.XV

Çiz.1.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi mezar odası planı (VGM Arşivi)

Lev.XVI

Çiz.1.Harput Sara Hatun Camii planı (Gabriel'den düzeltilerek)

Lev.XVII

Res.1.Harput kentinin havadan görünüşü (HGK Arşivi)

Res.2.Harput iç kalesinin havadan görünüşü (HGK Arşivi)

Lev.XVIII

Res.1.Harput, Dağ Kapı girişi

Res.2.Harput, dış surlardan kalan burç

Lev.XIX

Res.1.Harput iç kaleden alınan maristan kitabesi (M.Kemal Can)

Res.2.Harput iç kaleden alınan maristan kitabesi (M.Kemal Can)

Lev.XX

Res.1.Harput iç kaleden alınan tarih kitabesi (M.Kemal Can)

Res.2.Harput iç kaleden alınan Dülkadirli kitabesi (Ardıçoğlu kolleksiyonu)

Lev.XXI

Res.1.Harput iç kalede bulunan Akkoyunlu kitabesi

Res.2.Harput iç kale kuzey sur duvarları

Lev.XXII

Res.1.Harput iç kale doğu sur duvarları

Res.2.Harput iç kale doğu sur duvarlarındaki kitabeli burç

Lev.XXIII

Res.1.Harput iç kale doğu sur duvarları

Res.2.Harput iç kale doğu sur duvarları

Lev.XXIV

Res.1.Harput iç kale doğu sur duvarları

Res.2.Harput iç kale doğu sur duvarları

Lev.XXV

Res.1.Harput iç kale doğu sur duvarları

Res.2.Harput iç kale doğu sur duvarları ve Meryem Ana Kilisesi

Lev.XXVI

Res.1.Harput iç kale güneydoğu sur duvarları

Res.2.Harput iç kale güney sur duvarları

Lev.XXVII

Res.1.Harput iç kale güneybatı sur duvarları

Res.2.Harput iç kale güneybatı sur duvarları

Lev.XXVIII

Res.1.Harput iç kale batı sur duvarlarındaki burç

Res.2.Harput iç kale batı sur duvarları

Lev.XXIX

Res.1.Harput iç kale batı sur duvarları

Res.2.Harput iç kale 1960'lı yıllarda birinci giriş kapısı (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Lev.XXX

Res.1.Harput iç kale birinci giriş kapısı

Res.2.Harput iç kale ikinci giriş kapısı

Lev.XXXI

Res.1.Harput iç kale,ikinci girişten sonra doğuda yer alan sur duvarı ve burç

Res.2.Harput iç kale,ikinci girişten sonra doğuda yer alan burçtaki aslan kabartması

Lev.XXXII

Res.1.Harput iç kale,ikinci girişten sonra doğuda yer alan burçtaki aslan fil mücadelesi

Res.2.Harput iç kale,ikinci girişten sonra doğuda yer alan burçtaki aslan fil mücadelesi (Gabriel 1940:260)

Lev.XXXIII

Res.1.Harput iç kale batıda yer alan ikinci kademe sur duvarları

Res.2.Harput iç kale batı sur duvarlarında yer alan mimari mekan kalıntısı

Lev.XXXIV

Res.1.Harput iç kale kuzey sur duvarları üstünde yer alan mimari mekan kalıntısı

Res.2.Harput Ulu Camii avlu kuzey duvarındaki vergi kitabesi

Lev.XXXV

Res.1.Harput Ulu Camii batı cephe

Res.2.Harput Ulu Camii minare kaidesini gösteren niş

Lev.XXXVI

Res.1.Harput Ulu Camii minaresi

Res.2. Harput Ulu Camii doğu cephe

Lev.XXXVII

Res.1.1960'lı yıllarda Harput Ulu Camii güneydoğu cephe (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.Harput Ulu Camii güneydoğu cephe

Lev.XXXVIII

Res.1.Harput Ulu Camii avluya bakış

Res.2.Harput Ulu Camii avlu revaklarına bakış

Lev.XXXIX

Res.1.Harput Esediye Camii portali

Res.2.Harput Esediye Camii portalinden detay

Lev.XL

Res.1.Harput Esediye Camii avludan kuzeye bakış

Res.2.Harput Esediye Camii avludan batıya bakış

Lev.XLI

Res.1.Harput Esediye Camii avludan güneye bakış

Res.2.Harput Esediye Camii mihrap duvarı

Lev.XLII

Res.1.Harput Alacalı Mescid kuzey cephe (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.Harput Alacalı Mescid kuzey cephe

Lev.XLIII

Res.1.Harput Alacalı Mescid güneybatıdan bakış

Res.2.Harput Alacalı Mescid batıdaki giriş kapısı

Lev.XLIV

Res.1.Harput Alacalı Mescid kuzeybatıdan bakış (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.Harput Alacalı Mescid batı cephe

Lev.XLV

Res.1.Harput Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi

güneydoğu cephe (M.Kemal Can 1973)

Res.2.Harput Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi güneydoğu cephe

Lev.XLVI

Res.1.Harput Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi kuzey cephe

Res.2.Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi kuzeydoğudan bakış

Lev.XLVII

Res.1.Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi güneydoğudan bakış

Res.2.Harput Mansur Baba Türbesi batı cephe (M.Kemal Can 1973)

Lev.XLVIII

Res.1.Harput Mansur Baba Türbesi batı cephe

Res.2.Harput Zahiri Baba Türbesi kuzeydoğudan bakış

Lev.XLIX

Res.1.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi yapım kitabesi

Res.2.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi kuzeydeki giriş kapısı

Lev.L

Res.1.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi kuzey cephe

Res.2.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi minareden ayrıntı

Lev.LI

Res.1.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi güney cephe (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi güneydoğudan bakış

Lev.LII

Res.1.Harput Sara Hatun Camii kuzey cephe

Res.2.Harput Sara Hatun Camii doğu cephe

Lev.LIII

Res.1.Harput Sara Hatun Camii güney cephe

Res.2.Harput Sara Hatun Camii güneybatıdan bakış

Lev.LIV

Res.1.Harput Meryem Ana Kilisesi onarım kitabesi

Res.2.Harput Meryem Ana Kilisesi kuzey cephe

Lev.LV

Res.1.20.yy'ın başlarında Harput Meryem Ana Kilisesi doğu cephesi (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.1960'lı yıllarda Harput meryem Ana Kilisesi doğu cephesi(Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Lev.LVI

Res.1.Harput Dere Hamamı kalıntıları (Ara Altun 1969)

Res.2.Harput kale Camii'ne ait sütun (Ardıçoğlu 1964)

Lev.LVII

Res.1.20.yy'ın başlarında Harput iç kale doğusundaki süryani mahallesi (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.20.yy'ın başlarında Harput iç kale doğusundaki süryani mahallesi (Afrim Tanoğlu Kolleksiyonu)

Lev.LVIII

Res.1.20.yy'ın başlarında Harput iç kale doğusundaki süryani mahallesi (Afrim Tanoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.20.yy'ın başlarında Harput iç kale doğusundaki Gürcübey mahallesi (Afrim Tanoğlu Kolleksiyonu)

Lev.LIX

Res.1.1960'lı yılların başlarında Harput iç kale Sara Hatun Mahallesi arası (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.20.yy'ın başlarında Kale Meydanı'ndaki Fransız Koleji ve civarı (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Lev.LX

Res.1.20.yy'ın başlarında Kale Meydanı'ndaki Fransız Koleji ve civarı (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.20.yy'ın başlarında Norsis Mahallesi (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Lev.LXI

Res.1.20.yy'ın başlarında Harput Amerikan Fırat koleji (Ardıçoğlu kolleksiyonu)

Res.2.20.yy'ın başlarında Harput Amerikan Fırat koleji (Ardıçoğlu kolleksiyonu)

Lev.LXII

Res.1.1960'lı yıllarda Sara hatun Camii minaresinden
Ulu Camii'ye doğru bakış (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.1960'lı yıllarda Sara hatun Camii minaresinden
kentin kuzeydoğusuna doğru bakış (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

KISALTMALAR

AMGM	Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü
EEMGM	Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü
FHAM	Fırat Havzası Araştırma Merkezi
FHSTS	Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu
FÜSBFD	Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi
HGK	Harita Genel Komutanlığı
HÜSİBFBBD	Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İktisadi Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi
KTVKB	Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı
KTVKGM	Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü
TED	Türk Etnografya Dergisi
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu
TTOK	Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu
VGM	Vakıflar Genel Müdürlüğü

ÖNSÖZ

Hangi düzeyde ve hangi statüde olursa olsun, bilimsel bir disiplinde çalışma yapan bilim adamları, bilimsel olarak çalıştığı herhangi bir konuda, kendinden önce çalışanlardan farklı bir sonuç çıkaramıyor, yeni birşeyler ekliyemiyorsa, o konuda kendini hiç zorlamamalı, hatta hiçbir yoruma gitmemelidir.

İşte,beni "Ortaçağda Harput" adlı çalışmaya yönlendiren neden. Yaptığım çalışma bugüne kadar gerçekleştirilmediği gibi, bu konuda en ufak bir yoruma giden de olmamıştır.Böylece bana söylenecek çok söz, yapılacak çok yorum bırakılmıştır. Aynı zamanda, az da olsa çocukluğumun bir bölümünün geçtiği bir kente, ödenmesi gereken bir borç ödenmiştir.

Çalışmamın başlangıcından bugüne kadar çeşitli aşamalarda yardımlarını esirgemiyen; Prof.Dr.Beyhan KARAMAĞARALI ve diğer hocalarım ile İmam KARAKOÇ; Afrim TANOĞLU, Ülker ARDIÇOĞLU, Elazığ Kültür Müdürlüğü, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfi, Süleyman SER, Anıl SER, Fahriye BAYRAM, Adil ÖZME, Koray OLŞEN, Nurçin TATLICAN, Doğan DANIK, Kumriye DANIK, Şükran DANIK, Sıla DANIK, Ekin DANIK ve Hürinaz KOÇ'a çok şeyler borçluyum. Önlerinde saygıyla eğiliyorum.

Haziran 1995, Ankara

Ertuğrul DANIK

I.GİRİŞ

1.AMAÇ

Bugünkü Elazığ kent merkezinden yaklaşık 5 km kuzeydoğuda hakim bir tepe üzerinde kurulmuş ve kale duvarlarıyla tahkim edilmiş bulunan Harput, çevre tarihi ile birlikte , Eski Tunç Çağından bu yana kesintisiz yerleşim alanı olarak kullanılmış, değişik dönemlerde değişik kültürleri barındırmış bir kent olarak, günümüzde içinde yaşattığı kale, cami, türbe, kilise, hamam, köprü, çeşme, ev gibi mimari yapılarıyla yaşayan bir kenttir. Ancak, yeterince koruma altında olduğunu söylemek zordur.

Anadolu'daki pek çok örneğinde olduğu gibi; zaman içinde yıpranıp yok olan kent, yüzyılımızın başlarında yoğun bir iskana, kültürel yaşama ve stratejik bir öneme sahipken; bugün, atıl bir konumda kendisi ile ilgilenilmesini beklemektedir.

Urartu egemenliğinden, Cumhuriyet dönemine kadarki kültürlerin izlerini günümüze yansıtan kentin; gerek tarihi , gerekse kentsel gelişimi açısından, çalışma konumuz Ortaçağ (XI-XV.yy'lar) Harput'udur.

İşte bu hedeften yola çıktığımızda; amacımız, lokal çalışma bölgesi olarak Harput'u ele alarak , ortaya çıkacak veriler ışığında, Ortaçağ Türk Kenti kimliğinin saptanmasına, kentin kültürel ve sosyal yaşamının yerine oturtulmasına yardımcı olarak, yapılacak benzer lokal bölge çalışmaları ile, Anadolu Türk kentleri kimliğinin analizine yardımcı olmaktır.

2.YÖNTEM

Konunun seçiminden sonra birinci aşamada yapılan kaynak taraması ile (1), dönem (XI-XV.yy.) yapıları ile ilgili bilgiler, yapılacak alan çalışmasına hazılık amacıyla tasniflenerek düzenlendi. Yapılan bu düzenleme sonucu, hangi yapıda ne tür çalışma yapılması gerektiği görülmüş ve alan çalışmasında buna yönelik proğram oluşturuldu.

Gerek Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü'nden, gerekse İller Bankası ile Genelkurmay Başkanlığı Harita Genel Komutanlığı'ndan ve Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden; Tespit-Tescil Fişleri , 1/1000'lik topografik kent planı ile hava fotoğrafi , rölöve ve restorasyon projeleri toplanarak, çalışmalar desteklendi. Bu arada, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel

Müdürlüğü'nden Yüzey Araştırma izni ile müze araştırma izni; Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden, vakıf eserlerde yapılacak çalışmalar için gerekli izinler alındı.

İkinci aşamada Nisan-Mayıs 1995 tarihlerinde, bölgede yapılan arazi çalışmalarında, fotoğraf ve dia çekimi, rölöve kontrolü, ölçü çalışması ile arazi taraması ve Harput Müzesi'nde kitabeler üzerinde gerekli çalışmalar yapıldı. Bölgede yapılan bu çalışmalar dışında, Elazığ Fırat Üniversitesi, Elazığ Arkeoloji Müzesi ve Kültür Bakanlığı Elazığ İl Kültür Müdürlüğü kütüphanelerinde yayın tarama çalışması yapılmıştır. Ayrıca, Nurettin Ardıçoğlu (2) ve Afrim Tanoğlu (3) kolleksiyonlarındaki gerekli fotoğraflar temin edilerek, kimi yapıların günümüze ulaşmayan durumları belgelenmiştir. Böylece orijinal malzeme konusunda daha net veriler elde edilmiştir.

Yapılarda yapılan çalışmalarda kale kitabelerinden, doğu sur duvarında bulunan kitabeye ulaşılamadığından okunamamıştır. Kalede bulunan diğer kitabelerden Dulkadiroğulları'na ait bir kitabe eski belediye binası bahçe duvarına konulmuş denilmesine rağmen (Ardıçoğlu 1964:67), yerinde bulunamamıştır.Harput Müzesi'nde bulunan diğer kale kitabelerinin fotoğraflarından orjinal metin okunamamış olup, 1973 yılında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü için, M.Kemal Can adlı müze araştırmacısınca yapılan, terfi tezi çalışmasından (4) alınan fotoğraflar kullanılmıştır. Yapılan bu çalışmadaki diğer fotoğraflar, isim belirtilerek kullanılmıştır.

Çalışma sırasında yaşanan bir diğer zorluk, iç kalenin planının çıkarılması ile ilgilidir. Yer yer 100-150 metreye ulaşan kayalıklar üstüne oturan kalenin planı, arazi yapısının bozukluğundan ve teknik aletlerin olmaması nedeniyle çıkarılamamış, ancak krokisi çıkarılabilmiştir.

Bugünkü Balak Gazi Parkı içinde yer alan Alacalı Mescid adlı yapının, kapalı tutulması nedeniyle içine girilememiş, ancak dışında gerekli çalışmalar yapılabilmiştir.

Son aşamada, masa başı çalışmalarına geçilerek, elde edilen tüm verilerin yardımı ile gerekli değerlendirme ve yorum aşamasına geçilmiştir.

3.ARAŞTIRMANIN İÇERİĞİ

Araştırma konusu olan "Ortaçağda (XI-XV.yüzyıllarda) Harput" adlı çalışmanın birinci bölümü olan "Giriş" bölümünde; araştırmanın amacı, yöntemi ve içeriği ele alınırken, "Harput" başlıklı ikinci bölümde Harput adının kaynağı ve yazılışları, Harput'un

coğrafyası, tarihçesi ile birlikte, çeşitli seyahatname ve yayınlarda Harput'un nasıl ele alınıp incelendiği tartışılmaktadır.

"Katalog" adlı üçüncü bölümde, Harput'ta varlığı bilinen ve incelemesi yapılan hedef dönem yapıları, belirli bir düzende kataloglanarak tanıtılmıştır. Kataloğun sonunda varlığı bilinen ancak, günümüze ulaşmayan yapılarla ilgili bilgiler verilmiştir.

Dördüncü bölüm olan "Değerlendirme"de, Türk dönemi Anadolu Türk kenti kimliği tartışıldığı gibi, devamında Harput kent gelişimi tartışılarak, bir değerlendirmeye gidilmeye çalışılmıştır.

"Sonuç" adlı son bölümde ise, Harput ile ilgili olarak genel bir değerlendirmeye gidilmiştir.

BÖLÜM NOTLARI

(1) Kaynak taramaları TTK kütüphanesi, Milli Kütüphane, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, Hacettepe Üniversitesi Beytepe Kütüphanesi, Yetkin-Cömert Kütüphanesi, Cumhuriyet Müzesi Kütüphanesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Kütüphanesinde yapılmıştır.

(2) Nurettin Ardıçoğlu kolleksiyonu bugün, kardeşi ve Elazığ Müze Müdiresi olan Ülker Ardıçoğlu'nun elindedir.

(3) Afrim Tanoğlu , halen Elazığ kent merkezi Belediye Cad. No:3/2'de dişçilik yapmaktadır.

(4) M.Kemal Can'ın ***Harput Artuklu Eserleri***, Aydın 1973 adlı terfi tezi, halen Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü arşivinde bulunmaktadır.

II.HARPUT

1.HARPUT ADININ KAYNAĞI VE YAZILIŞLARI

Harput adının kaynağı konusunda öne sürülen düşünceler arasında, yoğunluğu "Kar/Har=taş", "Pert/berd=kale"den oluşan "Taşkale" açıklaması almaktadır (Ardıçoğlu 1935:sayfa no'su yok; Darkot 1950:296; Sevgen 1959:130; Ardıçoğlu 1964:36; Artuk 1988:417; Anonim 1982:2488).

Evliya Çelebi Seyehatnamesi'nde ise, çok farklı açıklamalar görülür. Buna göre; yöre halkı eşeğe taptığı için, kentin adı "Par-ı Her-put"dur. İkinci bir açıklamaya göre, yörede meşhur dikenli bir söğüt ağacı varmış, bu nedenle de kente "Har-Bid" demişler. Üçüncü ve son açıklamaya göre, bölgede bol miktarda diken yetiştirildiğinden, diken getirici anlamında "Har-Berid" denilmektedir. (Evliya Çelebi 1970:105)

Evliya Çelebi'nin rivayetleri dışında kalan ve yoğunlukla yapılan "Taş-Kale" açıklamasına katılmayan Surguroğlu ; Harput adının kökeninin, "Har-pu-ta-va-nas" veya "Har-pu-ta-aş" kelimelerinden türediğini, bu kelimelerin ise "Ga-ar-ba-ta" veya "Har-pu-ta-aş" adlı bir tanrı/tanrıça veya lider adından gelme olabileceğini belirtirsede (Sunguroğlu 1958:47), bu isimlerin nerede yer aldığını ve hangi kültüre ait olduğunu belirtmez .

Nurettin Ardıçoğlu, Harput'un en eski adının "Carcathiocerta" olduğunu belirtirken; "Carcath=şehir", "Certa=kale" anlamlarını koyarak, Carcathiocerta/ Karkathiokerta adının "Şehir kale" anlamına geldiğini söylemektedir. (Ardıçoğlu 1935: sayfa no'su yok; Ardıçoğlu 1964:12)

Tarihsel gelişim sürecinde Harput kenti; Hartabert / Hartabird / Khartabirt (Ardıçoğlu 1935:sayfa no'su yok; Gabriel 1940;257; Köprülü 1940:619; Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:45; Ardıçoğlu 1964:25; Honigman 1970:151; Abu'l-Farac 1987:358,487; Ünal 1989:11,12), Haratparat (Abu'l-Farac 1987:358), Hısn-ı Ziyad/Hisn Ziyad/Hisn Ziyat/Hısn Zait/Hesna de Ziyad (Gabriel 1940:257; Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:44; Sevgen 1959:129; Ardıçoğlu 1964:23; Honigman 1970:74; Artuk 1988:416; Ünal 1989:11), Zaid/Zait (Abu'l-Farac 1987:351,633), Ziata Castellum (Gabriel 1940:257; Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:44; Sevgen 1959:129; Ardıçoğlu 1964:23; Artuk 1988:416; Ünal 1989:13), Karkathiokerta/Carcathiocerta (Ardıçoğlu 1935:sayfa no'su yok; Ünal 1989:11), Hasan Ziyad (Darkot 1950:296;

Sunguroğlu 1958:47; Evliya Çelebi 1970:105), Kharpot/ Kharpote/ Kharpeta/ Karpata (Ardıçoğlu 1935: sayfa no'su yok; Ardıçoğlu 1964:29; Honigman 1970:73; Ünal 1989:12), Quartapiert/Quart-Piere (Ardıçoğlu 1935:sayfa no'su yok; Gabriel 1940:257; Darkot 1950:297; Ardıçoğlu 1964: 36;Ünal 1989:12), Harputaş (Sunguroğlu 1958:43; Sözen 1971:139), Kharpert/ Kharberd/ Karbed/ Harberd/ Garpert/ Harbert/ Hoiberd (Ardıçoğlu 1935:sayfa no'su yok; Gabriel 1940:257; Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:44; Honigman 1970:74; Mateos 1987: 145; Artuk 1988:416), Harpote (Ardıçoğlu 1964:29), Kharput/Karput (Gabriel 1940:257;Darkot 1950:297), Hayr al-buyut (Darkot 1950:297), Harputauanas (Anonim 1982:2488), Harpurt/ Harpurd (Darkot 1950:297; Ardıçoğlu 1964:36; Ünal 1989:12), Hartpirt/ Hargirt/ Harbit/ Harbirt/ Harbid/ Harbut (Ardıçoğlu 1964:36; Evliya Çelebi 1970;105; Ünal 1989:12), Herburt/ Herbrut/ Herput/ Herprut (Sunguroğlu 1958:47), Handzit/Hinzit (Darkot 1950:296), Charput (Berchem 1906:142), Hüsnüziyad (Ardıçoğlu 1935:sayfa no'su yok) gibi adlarla anılmıştır.

Yukarıdaki isimlerin pek çoğu birbirine benzer. Özellikle "Har", "Her" veya "Khar" kökenli isimler, tek grupta bir araya gelebilir. Hatta biraz zorlamayla "Quar" köklü isimleri de bu gruba eklemek mümkündür.

"Hısn-ı Ziyat/ziyad" ve "Zaita Castellum" isimlerinde ki "Ziyat/ziyad/ziata" kelimeleri, "kale" anlamanı gelen "Castellum" ve "Hısn" kelimeleri ile birleşerek, "Ziyad kalesi" anlamında kullanılmıştır. Üç kaynakta rastlanılan "Hasan Ziyad" ismi ise (Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:47; Evliya Çelebi 1970:105), olasılıkla "Hısn-ı ziyad" dan bozularak kullanılmış olmalıdır.

Bütün bu isimler dışında kalıpda, en farklı isimleri oluşturan Carcathiocerta"/"karkathiokerta", sophane bölgesinde bir kent adı olarak anılsa da (Ünal 1989:11); bunu kanıtlayacak verilerimiz yoktur."Hayr 'al-buyut" ve "Handzit/Hinzit" isimlerinin kökeni anlaşılamamıştır. "Hüsnü ziyad" adı ise, Muaviye döneminde Harput'ta valilik yapan "İbni Ziyad"a bağlanmaktadır (Ardıçoğlu 1935:sayfa no'su yok).

Sonuçta çok farklı isimler ve açıklamalar verilmesine karşın, Harput adı ve anlamı konusunda ortaya net bir şeyler konulamamaktadır. Bu konuyu tarihçilerden çok dil bilimcilerin ele alması, farklı yorumları da gündeme getirecektir.

2. HARPUT'UN COĞRAFYASI

Harput Doğu Anadolu Bölgesinin, Yukarı Fırat bölümünde, bugünkü Elazığ İl Merkezinin 5 km kuzey doğusunda, denizden 1280 m. yükseklikte 48 43' kuzey boylamı ile 39 15' doğu enleminde yer alır.

Kuzeyde yer alan Kızıldağ ve Keban Baraj Gölü, kentin kuzeydoğusuna kadar uzanırken; Keban Baraj Gölü ile kent merkezi arasında doğuda 1724 rakımlı Hasret Dağı, güneydoğuda 1221 rakımlı Kartaltepe yer alır. Daha güneye inilince görülen Çelemlik Dağı ile arkasındaki Hazar Gölü ve 1908 rakımlı Kuşakçı Dağı yer alır. Kent merkezi ile bu coğrafya arasında en güneyde Doğu Anadolu'nun önemli ovalarından Uluova ile, onun kuzeyinde, Harput'un güneyinde, bugünkü Elazığ İl Merkezinin kurulu bulunduğu Elazığ Ovası yer alır. Harput ile Kuşakçı Dağı hattının batısında 1490 rakımlı Meryem dağı, 1327 rakımlı Altıntepe, 1341 rakımlı Kızıldağ ile Keklik Tepe ve Çağlar Tepe bulunur. Kentin batısında Kavak Tepe yer alırken; batı ve güneybatı yönünde ise, bölgenin ikinci önemli ovası olan Kuzova yer alır (Lev.I Çiz.I).

3-HARPUT TARİHİ

3.1-XI. Yüzyıl Öncesi

Elazığ ili dahilinde yapılan araştırma ve kazılara göre (1); Elazığ, bu nedenle de Harput çevre tarihi poleolitik çağa kadar inmektedir. Keban Barajının yapımı nedeniyle yapılan Yukarı Fırat çalışmalarında gerçekleştirilen çok sayıdaki kazı ve araştırma bunu kanıtlamaktadır.

3.1.1. Paleolitik Dönem

Karasu, Arapkir Deresi ile Murat Suyu Vadisi seki ve kayalıklarında yapılan çalışmalarda bulunan ve Paleolitik dönem insanlarının kullandığı kaya altı sığınağı ile açık hava konak yerlerinden; özellikle Karataş ve Küllünün İni'nde Eski Paleolitik dönemin, Aşölyen Evresine ait el baltaları ve çakmak taşı aletleri önemli buluntulardır. Karataş Kayaaltı Sığınağı, Gedikli Mağarası ve Kalecik açık hava konak merkezi, yine bu dönemin önemli merkezlerindendir (Ardıçoğlu 1992:13,14).

3.1.2 Paleolitik Dönem Sonrası

Poleolitik dönem sonrasına tarihlendirilen Tepecik, Tülintepe, Bağtepe, Değirmentepe, Norşuntepe, Habusu-Körtepe, Korucutepe, Şimşat (Haraba), Kalecik Höyük, Kalaycık Kilise Düzü, Pağnik, Pulur (Sakyol), Gavurtepe, Yeniköy, Fatmalı, Tepecik, Avşan Höyük, Kurupınar, Çayboyu ile Taşkın Mevkii ve kalesinde yapılan kazı ve araştırmalarda M.Ö.6. ve 7.binlerde Orta Anadolu, Kuzey Suriye, Kuzey Mezepotamya ve İran ile ticari ilişkilerin kurulduğu anlaşılmıştır. Tülintepe, Norşuntepe, Korucutepe, Çayboyu, Habusu Körtepe ve Tepecik'te bulunan Obeyd Evresi ile Tepecik'te bulunan Uruk Evresi buluntuları, Sümer öncesi kültürlerin izlerini ve yayılım alanlarını gösterir. Norşuntepe ile Tepecik, Gavurtepe, Yeniköy ve Pulur (Sakyol)'da bulunan buluntular yörenin Eski Tunç Çağında (M.Ö. 3 ve 2 binler) iskan edildiğini gösterir (Ardıçoğlu 1992:14).

Kovancılar ilçesi dahilinde bulunan Çınaz III.Höyüğünde, Akeramik Neolotik yerleşim tespit edilirken; Çınaz I (Sekarat) Höyüğünde Kalkolotik dönem yerleşmesi tespit edilmiştir. Ulupınar (Birvan), Tanrıvermiş Kayalığı, Gökçehöyük ve Çuhadar Höyüğü'nde yapılan araştırmalarda da İlk Tunç Çağı malzemeleri bulunmuştur (Bahar 1989:501-503).

3.1.3. Hurri-Mitanni ve Hitit Dönemi

M.Ö.2350-2000'lerde Naramsin komutasında Akad'ların saldırısına uğrayan bölge İşuwa olarak anılmaktaydı. Aynı dönemde Kızılırmak yöresinde Hititler yaşamaktayken; Doğuda, Hurri-Mitanni'ler bulunmaktaydı. Her iki kültüründe stratejik açıdan ele geçirmeye çalıştıkları bölge (Anonim 1982:2943), önce Hurri-Mitannilerin (Subartular) eline geçerse de, I.Şuppiluliuma döneminde (M.Ö.1375-1335) Hititlerin eline geçer (Aksoy 1985:48)

3.1.4 Muşki ve Urartu Dönemi

M.Ö.XII.yy'da Hitit Devletinin yıkılmasıyla birlikte bölgede karanlık bir dönem yaşanır. Bu dönemde çeşitli kavimlerin egemenliği vardır. Bunlardan biri de, Asur kaynaklarında Muşki adıyla anılan kavimdir. M.Ö.IX.yy'da Müşkiler, Murat suyu ile Batı Fırat arasındaki bölgeye kadar ilerlerler. Yine aynı dönemlerde, Asurlular'ında bölgede egemenlikleri söz konusudur (Anonim 1982:2494)

M.Ö.VIII.yüzyılda Kral Menua (M.Ö.810-785/80) zamanında Urartular, bölgeyi ele geçirip, kendi eyalet sistemleri içine alırlar. Bölgedeki Urartu egemenliği, Menua'yı izleyen I.Arpişti (M.Ö.785/80-760) ve II.Sardur (M.Ö.760-730) dönemlerinde de devam eder.M.Ö.VIII yy'ın ortalarında Asur Kralı III.Tiplathpileser'in (M.Ö.745-727),II.Sarduri'yi yenmesinden sonra bir ara kesintiye uğrayan Urartu egemenliği, aynı yüzyılın son çeyreği içinde, Asur Kralı II.Sargon (M.Ö.721-705) döneminde tekrar kurulmuştur (Sevin 1987:282,283). Palu, Harput, Bağın, Mazgirt, Kaleköy, Perisu Kalesi, Norşuntepe, Genefik, Habibuşağı, Haroğlu, Baskil/Kaleköy, Maltepe Kalesi gibi yerleşimlerdeki Urartu buluntuları ve yazıtları, Urartular'ın bölgeye verdiği önemi gösterir.

3.1.5 Med ve Pers Dönemi

M.Ö.715'lerde Med aşiret reislerinden Dayarikku (Keyaksar), tüm Med aşiretlerini biraraya getirerek bir devlet kurar. Başkentleri bugünkü İran'da bulunan Hemadan Şehri olan Medler; önce Asurlular'ı, ardından Urartular'ı yıkarak (M.Ö.660) bölgeyi ele geçirirler. M.Ö.650'de Med Kralı Fravarti, Ninive'de Asurlular'la çarpışırken, İskitler'in arkadan vurmasıyla öldürülür. M.Ö.560'da ise Pers Kralı Kuraş (Keyhüsrev), Med Kralı İstuvegu (Astiyap)'yu yenerek, Med bölgesini ele geçirir (Aksoy 1985:63,64).

Bölgede Satraplıklar kuran Kuraş (Keyhüsrev)'in kurduğu satraplıklar; doğuda Medya, batıda Kappadokya ve Antitoroslar, kuzeyde Karadeniz, güneyde Mezepotamya satraplıklarıdır. Harput ve çevresini içine alan satraplık ise 3.büyük satraplık olan Medya Satraplığı olup, bölge halkının çoğunluğunu Akilisenler oluşturmaktaydı.

II.Kuraş'ın yendiği Med devletini, Akameniş (Pers) hanedanlarından III.Kuraş (M.Ö. 559-529), M.Ö. 550'lerde ortadan kaldırır. I.Dara (Darius) döneminde (M.Ö.521-486) ise İran'dan Kızılırmak'a kadar olan bölgeye yayılırlar. Doğu Anadolu'da Pers egemenliği gerçek anlamıyla, Dara'nın M.Ö.519'daki seferiyle gerçekleşir. Halk arasında vergilere karşı yer yer isyanlar olursa da, bu durum M.Ö.400'lere kadar sürer. Bu dönemde Dara, Harput ve çevresinide ele geçirmiştir. Dara döneminde Pers Devleti 23 büyük satraplığa bölünür. Harput ve çevresi 13.Satraplık olan Armenia satraplığı içinde kalır (Aksoy 1985:69-71).

M.Ö.334'de Pers satraplarının önce Granikos (Biga) çayı kıyısında, sonrada Gaugamela'da (Ersil/Kerbela) Büyük İskender'e yenilmesiyle, Pers İmrapatorluğu tarihe karışır (Anonim 1982:2494; Aksoy 1985:73).

3.1.6 Hellenistik Dönem

Kısa sürede İskender'in ordularınca fethedilen bölge, İskender'in M.Ö.323'te ölümünden sonra, komutanlarından Selevkos'a kalır. Zamanla sınırlar genişletilirken (Anonim 1982;2494); Kapadokya ve Akilisen yörelerinde ayaklanmalar olur. Bunun sonucunda da, eski bir Pers soylusu olan I. Ariarates, Kapadokya Krallığını kurar ve sınırlarını Akilisen'e kadar genişletir. Ancak, bu yönetimde uzun sürmez (Aksoy 1985:75).

Selevkos M.Ö.306'da kral ünvanını aldıktan sonra, başkentini önce Babil'e, ardından Selevkiye'ye, oradanda M.Ö.300'de Hatay'a taşır. Selevkos'un ölümünden sonra yerine geçen I.Antiokos, Mısır'daki Ptotemais devletiyle karşı karşıya gelince, İranlılar bu durumdan yararlanıp, Ermeniler'i kışkırtırlar. Ancak, Antiokos İranlılar'la barışıp, Fırat yöresindeki olaylara son verdiğinde M.Ö. 280'lerde Galatlar, Anadolu'ya girerler. I. Antiokos'un M.Ö.261'de ölümü üzerine, Mısır kralı Ptolemaios bütün gücüyle Anadolu'ya doğru hareket edip, Kilikya, Pamphilya, Fırat bölgesi, Mezepotamya, Medya ve daha doğuda Afganistan'a kadar olan bölgeyi ele geçirir (Anonim 1982,2494).

3.1.7. Tigran-Roma Egemenlikleri

M.Ö.140'larda Part kralı Mitridates Fırat bölgesini ele geçirip, Diyarbakır'a kadar ilerler. Arakslar'ın tanımaları ve varlıklarını devam ettirmeleri sonrasında, ülkeyi prensler kendi aralarında paylaşırlar. Artavasd'ın oğlu Tigran (Dikran) bunlardan biri olup, M.Ö.89'da bölgeyi ele geçirerek, Kapadokya'ya kadar ilerlerler. Zamanla Ön Asya'nın en güçlü krallığı haline gelen Tigran'ın ülkesi, Medya'dan Kilikya Toroslarına, güneyde Şeria Nehrine kadar uzanır. M.Ö. 69'da Lukullus komutasındaki Roma ordusu Tigran üstüne gönderilir. Lukullus, Melitene (Malatya) ve Sophane (Harput-Dersim) yörelerini yağma ettikten sonra, Tigranokerta yada Romalılar'ca Martiropolis, Suriyeliler'ce Meyyafarkin denilen Silvan'a kadar ilerler. Mitridates'in desteğine rağmen, Romalılar Tigran ordusunu yener. Ancak, Lukullus'un yağmacı tutumu sonucu halk isyan eder ve Tigran M.Ö.66'da Kapadokya egemenliğini tekrar ele geçirir. Bu egemenlikte uzun sürmez ve Tigran, Roma üstünlüğünü kabul eder (Anonim. 1982: 2495; Aksoy 1985: 79,80).

3.1.8.Part/Araks Dönemi

Roma Ordusunun M.Ö.53'te Partlar'a yenilmesiyle başlayan Part egemenliği, M.S.55 yıllarına kadar aralıklarla devam eder. Bu süre içinde krallığın sınırları doğuda

Medya ve Atropaten'den (Güney Azerbaycan), güneyde Yukarı Dicle ve Fırat, batıda Toros Dağlarına kadar genişler (Aksoy 1985:79,80).

3.1.9.Sasani-Bizans-Arap Dönemleri

Partlar, Roma etkinliği altına girerken, Ermeni Soylularının çabalarıyla çeşitli karşılıklar yaratılır. Böylece Araks devletinin başına Part soyluları yerine, İran soyluları geçer. Ardeşir adlı bir İranlı, Araks topraklarında Sasani Hanedanlığını kurup krallığını ilan eder. Ancak, M.S.272-309 yılları arasında Harput bölgesi Sasani egemenliği altına girmez. Sasani kralı II.Şapur, kendisi için tehlike oluşturan Ermeni Hanedanlığı'nı ortadan kaldırmak amacıyla, Araks devleti üstüne yürür. Ermeni desteğine karşın, Araks orduları yenilir ve Sasaniler Harput dahil olmak üzere, Fırat bölgesini ele geçirir. Ancak, M.S.379'da Roma İmparatoru Valens'in büyük bir orduyla bölgeye yürümesi üzerine, Şapur barış yaparak geri çekilir. Böylece Harput bölgesi tekrar Romalılar'a geçer. M.S.395'de Akhunlar, Harput önlerine kadar gelirlerse de, alamadan geri dönerler. Aynı yıl Roma İmparatorluğu ikiye bölünür. Fırat bölgesi bütün Anadolu ile birlikte Doğu Roma, yani Bizans İmparatorluğu sınırları içinde kalır (Anonim: 1982:2495).

V.yy'ın ikinci yarısında Sasaniler bir ara bölgeyi işgal ederlerse de, Nuşirevan'ın 579'da ölümünden sonra yönetimde aksamalar görülür (Aksoy 1985:93,94). Bu arada 562'de elli yıllık bir barış antlaşması yapılır ve Fırat'ın batısı Bizans'ta, doğusu Sasaniler'de kalır. Ancak, 610'dan sonra Heraklios döneminde Bizanslılar antlaşmayı bozarak, sık sık bölgeye girerler. böylece savaşlar yeniden başlar ki, bu dönemde Harput sıkça el değiştirir (Anonim: 1982:2495).

Bu sıralarda Anadolu'da yeni bir güç olarak Arap akınları başlar. Halife Ömer döneminde (634-644) Araplar, Suriye ve Irak'tan sonra Doğu Anadolu'ya girip bir ara (644-650) Harput'u ele geçirirler (Anonim 1982:2496).

Bu yıllardan sonra Arap-Bizans mücadelesi başlar. Yıllarca süren bu savaşlar ve mücadeleler sırasında bölge; 685'de Bizans, 700'lü yıllarda Arap, 752 yılında Bizans, hemen ardından Arap egemenliğine girer. Ermeni valisi kaleleri onarıp Abbasilere bırakır. Böylece 756 yılından sonra bölgede Abbasi egemenliği başlar (Aksoy 1985:107). 837'de Abbasiler Babek isyanı ile uğraşırken, Bizanslılar bölgeyi tekrar işgal ederler. 838'de. Afşin komutasındaki Abbasiler, Ankara önlerine kadar gelirler. 872 yılından sonra ise Bizans İmparatoru Iannes Tsimiskes, yöreyle birlikte Güneydoğu Anadolu, Suriye, Lübnan, Filistin gibi yöreleri de ele geçirir (Yıldız 1982: 517,518).

938 yılında "Mezopotamya" teması (2) içinde görünen kent (Honigman 1970:68), 949/952 yıllarında "Küçük Kharpete" anlamına gelen "Kharpezikion" teması içinde kalır (Honigman 1970:73,74). 976/989 yıllarına geldiğimizde ise, kent bu defa IV. Armenia teması içinde görünür (Honigman 1970:148).

3.2.XI-XV. Yüzyıllar

1018 yılında öncü akınlar şeklinde, Çağrı Bey komutasında, Anadolu'ya giren Türkler, 1042'de Van'a kadar gelmişlerdir. Bu arada 1040'da Dandanakan savaşı ile bağımsız devlet kuran Selçuklular, 1043'de Tuğrul Bey komutasında Kazvin'e gelmişlerdir. Aynı yıllarda, Selçuklular'a bağlanmak istemiyen Oğuz Türkmenleri, kitleler halinde Doğu Anadolu'ya akmaya başlamış, Van ile Erzurum'a akınlar yaparak ganimet toplamışlardır. Bir kısım Oğuz boyları ise Meyyafarikin (Silvan) Mardin ve Cizre'ye ulaşmışlardır (Yıldız 1992:34).

1071 Malazgirt Savaşından sonra, Bizans yönetiminde oluşan otorite boşluğundan yararlanan ve Harput çevresinden, Çukurova'ya kadar olan bölgede egemenlik kuran Ermani Fhilaretos/Fileratos (3), bir müddet direnirse de bölgede fazla tutunamaz (Ünal 1989:14,15).

3.2.1.Çubukoğulları Dönemi

Sultan Melikşah tarafından Diyarbakır'ı (Amid) fethetmeye gönderilen Fahr al-Davla Muhammed bin Cuhayr (Fahrüd-Devle), yanında Çubuk Bey ve Artuk Bey ile birlikte Diyarbakır'ı kuşatır. Kuşatmanın uzun sürmesi üzerine; Fahrüd Devle, Çubuk Bey'i Harput ve civarını fethetmeye gönderir (Sunguroğlu 1958:102). 1087 yılında Çubuk Bey, 300 atlı süvari ile Fileratos'un elinde bulunan Harput'u alır (Turan 1993:147). Selçuklu geleneklerine göre bir bey, bir yeri fethettiğinde, merkeze bağlı olmak koşulu ile kendi beyliğini kurabilirdi. Çubuk Bey, bu gelenek gereği Harput ve civarında, Çubukoğulları adıyla anılan kendi beyliğini kurar (Alptekin 1992:46).

Çubuk Bey'in Harput'taki egemenliğinin ne kadar sürdüğü tam olarak bilinmezse de; Oğlu Mehmet Bey'in 1106-1113 yılında Harput Hükümdarı olduğu bilinmektedir (Ardıçoğlu 1964: 34).

26 yıl süren Çubukoğulları döneminden günümüze ulaşan yapısal kalıntının olmaması; bu dönemde yeni yapılaşma olmadığını, mevcut iç kale ve içindeki yapıların

kullanıldığını gösterir. İbadet ihtiyacı için, yine kale içinde uygun bir yapının kullanıldığını yada küçük bir mescid inşa edildiğini düşünebiliriz.

3.2.2.Artuklu Dönemi

Sultan Alparslan'ın ölümünden sonra Malatya ve Elbistan bölgesi, Tuğrul Arslan'a kalmıştı. Tuğrul Arslan küçük olduğu için annesi Ayşe Hatun, Belek ile evlenmiş ve Tuğrul Arslan'a atabey olarak, Mehmet Bey'in hasta halefinin, Harput idaresini Tuğrul Arslan'a vasiyet etmesi üzerine; Belek, atabey sıfatı ile Harput'a giderek şehri teslim almıştır (Yınanç 1949: 469; Cahen 1984: 101; Abu'l-Farac 1987:351; Artuk 1992:81,82; Turan 1993:147).

1122 yılında Belek, amcası İlgazi'nin isteği üzerine, Haçlılara karşı Haleb'e doğru gider.Bu arada Urfa Kont Joscelin de Courtenay ile, Birecik Senyörü Galeran de Puiset, Belek'in yolunu keser. Çıkan savaş sonrasında Belek, Joscelin ve Galeran ile birlikte çok sayıda şövalyeyi esir alarak Harput kalesine hapseder (1123). Bu olay üzerine Kudüs kralı II. Boldvin/ Baudovin, Harput'u kuşatmak üzere yola çıkar. Ancak, yapılan savaştan Belek yine galip çıkarak, II Baudovin ile birlikte yine çok sayıda esir alarak, bunları da Harput Kalesine hapseder (Yınanç 1949: 470,471; Sunguroğlu, 1958: 111,112; Ardıçoğlu 1964:39,40; Abu'l-Farac 1987 : 358; Demirkent 1987:29; Mateos 1987: 272,273).

Bir süre sonra onbeş gönüllü, Behesni (Besni) kalesinden gelip, Belek'in seferde olduğu ve asker sayısının az olduğu bir sırada kaleye sızarak, kalenin onarımında çalışan Ermeniler'in de yardımıyla (4), kale içinde bulunan muhafızları öldürerek, esir durumda bulunan Kral Baudovin ile birlikte Joscelin, Galeran ve diğer şövalyeleri kurtarırlar. Kalenin ele geçirildiğini duyan ve o sıralarda Halep'te bulunan Belek, derhal geri dönerek şehri kuşatır. Kuşatma sırasında Kont Galeran şehri Belek'e geri teslim eder. Ancak, Joscelin yardım getirmek için kuşatma öncesi Harput'tan kaçmıştır (Sunguroğlu 1958:112; Ardıçoğlu 1964:41; Abu'l-Farac 1987:358; Mateos 1987:272-274; Turan 1993:152).

Belek Gazi 1124'de Menbic (5) kuşatması sırasında öldükten sonra; ülkesini yönetmek üzere vasiyet ettiği, amcasının oğlu Hüsameddin Timurtaş'ın, yönetim gücü ve yeteneğine sahip olmaması nedeniyle, kardeşi Süleyman, Belek'in Harput ve Palu'daki beyliğine sahip olur (Turan 1993:153). Bir yıl kadar hüküm süren Süleyman'ın ölmesi üzerine, Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Sökmenoğlu Davud, Yönetimi ele geçirir. Davud'un 1144'de ölmesinden sonra ise, yönetim onun oğlu Fahreddin Karaarslan'a kalır.

Bir ara kardeşi Arslan Doğmuş yönetimi ele geçirirsede, 1146'da Fahreddin Karaaslan, Selçuklu Sultanı Mesud'un yardımı ile, tekrar başa geçer (Abu'l-Farac 1987:377).

Karaarslan, Harput'un idaresini büyük oğlu Nasreddin'e vererek, 1163'te Erzen (6) hakimi Devlet-Şah'ın kızı ile evlendirir. Nasreddin'in 1164'te ölümü ve 1167'de de Karaarslan'ın ölümü üzerine idare, Nureddin Muhammed'e geçer. Muhammed ise, Harput'un idaresini kardeşi İmameddin Ebubekir'e bırakır (Köprülü 1940:619; Ataoğlu 1992:55).

Daha önceleri Selahaddin Eyyubi ile ittifak yapmış olan Nureddin Muhammed, 1185'te Eyyubi'nin yardım isteği üzerine, kardeşi İmameddin Ebubekir'i, Eyyubi'nin yardımına gönderir. Ebubekir'in gidişinden sonra, Muhammed'in ölmesiyle birlikte, kardeşinin yerine Kutbettin Sokman geçirilir. Bu olay üzerine İmameddin Ebubekir, Harput'a geri dönerek kenti ele geçirir ve adına para bastırır (Sunguroğlu 1958:115; Ardıçoğlu 1964:46,47).

İmameddin Ebubekir'in kendi adına para bastırması,Harput'ta bir darphanenin varlığını gösterir. Aynı şekilde kaledeki kitabelerde İmameddin Ebubekir adının geçmesi, bu yıllarda kalede onarım ve genişletme çalışmalarının olduğunu gösterir.Aynı dönemde 1185'e tarihlenen Ahi Musa Mescid ve Türbesi ile, kentte ahilik örgütlenmesinin varlığı görülür. Hem ahilik örgütlenmesi,hem darphaneyi ele aldığımızda, kentte bu dönemde ticaretin ve üretimin oldukça gelişmiş olduğunu, ekonomik düzeyin ise yüksek olduğunu düşünebiliriz.

1203/1205 yılına kadar egemenliğini sürdüren İmameddin Ebubekir'in ölümünden sonra, yerine oğlu Nizameddin İbrahim halef olur. Ancak, aynı yıllarda Harput Artuklular'ı Selçuklu egemenliğini tanımışlardır. Bu arada Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Nasırüddin Mahmud 1205/1206 yılında Harput'u almak için, Eyyubiler'den Melik Eşref'in yardımı ile Harput üstüne yürümüş; Nizameddin İbrahim ise, Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'den yardım istemiştir. yardımın yola çıkması üzerine Nasırüddin Mahmud, kuşatmayı kaldırarak geri çekilmiştir (Sunguroğlu 1958:115; Ardıçoğlu 1964:48,49; Abu'l-Farac 1987:486,487).

Nizameddin İbrahim'in egemenlik yıllarında kent batıya doğru genişlemiş olmalı ki, kentin batısında 1203-4 yıllarında Alacalı Mescid inşa edilmiştir.

Nizameddin İbrahim'in 1223'te ölümünden sonra yerine, oğlu İzzeddin Ahmet geçer. Bu dönemde Harput geçici olarak 1227'de Celaleddin Harzemşah tarafından işgal edilmiş olup, yine bir ara Moğolların elinede geçmiştir. Harput Artuklu İmparatorluğu 1234'de Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad'ın, Harput'u ve bölgeyi fethiyle son bulmuşken, son hükümdar konusu tartışmalıdır. Kimi kaynaklarda adı geçen ve İzzeddin Ahmet'in kardeşi Hızır ile, Hızır'ın oğlu Nureddin Artukşah isimleri konusunda net bilgiler yoktur. Genel yargılar Hızır'ın başa geçmediği, Nureddin Artukşah'ın son hükümdar olduğu yönündedir (Sunguroğlu 1958:116; Ardıçoğlu 1964:52,53). Bununla birlikte kale kitabelerinden birinde (kat.No:2.2.İç Kale, kitabe b ve c) 1228 yılında Nureddin Artukşah'ın ,kentte bir maristan yaptırdığını öğrenmekteyiz ki, daha sonra maristanın taşlarının kale onarımında kullanıldığı görülmektedir.

Aynı yıllarda Eyyubiler'in de Harput'ta varlığı söz konusudur. Bu yıllarda gerginleşen Selçuklu-Eyyubi ilişkileri, Keykubat'ın Ahlat'ı ele geçirmiş olması sonucu; El Kamil, Ordusuyla Anadolu içlerine girmeye çalışır. Toros yollarının kapalı olması nedeniyle, Hısn-ı Mansur'u yakıp yıkarak, Fırat'ı aşıp Siverek'e kadar gelir. Aynı sıralarda Harput Artukluları'da Selçuklular'a baş kaldırınca; Harput'u bir uç kale olarak kullanma düşüncesiyle, El Kamil'in Harput'a gönderdiği güçler yenilmiş. Harput kaleside teslim olmak zorunda kalmıştır (Cahen 1984:140; Aksoy 1985: 126; Turan 1993:180).

3.2.3. Selçuklu Dönemi

Harput'un Selçuklular'a geçmesinden sonra Keykubad, kenti Seyfeddin Bayram adlı bir subaşına teslim ederken; korumasını ise, Yassıçimen Savaşı sonrasında kendisine sığınan Harzemliler'e vermişti. Keykubad'ın, Eyyubiler'e savaş hazırlığı yaptığı 1237 yılında ölümü üzerine, yerine geçen oğlu II.Gıyaseddin Keyhüsrev, kötü bir yönetim göstererek Harzemliler'i küstürmüş, sonuçta da Harzemliler başıboş ve yağmacı bir tutumla Anadolu'da gezmeye başlamışlar, istenmediği halde yok edilmek zorunda kalmışlardır. (Ardıçoğlu 1964:61,62).

Son kozlarını oynayan Keyhüsrev, 1243 yılında kösedağ'da Moğollar'a yenilir ve Selçuklu Devleti, Moğollar'a vergi veren devlet durumuna düşer. Moğol komutanı Baycu Noyan ise bir ara hastalanıp, getirildiği Harput'ta tedavi görür (Sunguroğlu 1958:117; Ardıçoğlu 1964:63).

Keyhüsrev'den sonra başa geçen Sultan II.İzzeddin Keykavus, sınırları kontrol amacıyla gizlice Türkmen, Kürt ve Araplardan asker toplamaya çalışır. 1257 yılında

Musul'lu Şerafeddin Mehmed bin Şeyh Adi adlı bir Kürt aşiret reisine, hizmetlerinden dolayı Harput'un idaresini verir. Ancak, Şerafeddin Mehmed Harput'a sokulmaz ve Harput civarında Noyan tarafından yakalanarak öldürülür (Ardıçoğlu 1964:63; Ünal 1989:20).

3.2.4. Moğol Dönemi

1258'de Bağdat'a giren Hülagu, ardından El Cezire'ye yürür ve buralarda alarak Fırat'ı geçip Suriye'ye döner. 1289'da Anadolu, Hülagu tarafından paylaştırılır. Harput bölgesi ile doğusu Gazvinli'ye verilir. Gazvinli ve İrinçin adlı Moğol beyi, ellerinde tuttukları bölgelerde çok zulüm yaparlar ve sonuçta isyanlar olur. Bunların en büyüğü 1258'deki Sülemiş İsyanıdır. Bu isyan daha çok Malatya, Harput ve Diyarbakır halkını rahatsız eder ve bölge halkı dağlara çekilir (Sunguroğlu 1958:118).

3.2.5. Dulkadiroğlu Dönemi

13.yy. sonunda Selçuklu Devleti yerine çeşitli beylikler kurulur. XIV. yy. ortalarına kadar İlhanlı yönetiminde kalan Harput bölgesi; Malatya, Elbistan ve Maraş'la birlikte, bu yıllarda güçlenmeye başlayan Dulkadiroğulları Beyliği egemenliğine girer. Zeyneddin Karacabey tarafından kurulan ve adını 1336'dan sonra duyuran Dulkadiroğulları, 1339'da bağımsızlıklarına kavuşurlar. Karacabey'den sonra yönetime geçen İzzeddin Halil Bey döneminde başkent Elbistan olup, 1363'den sonra Harput büyük önem kazanır. Harput'un yönetiminde bu yıllarda Karacabey'in oğullarından Sarımeddin İbrahim Bey vardır (Anonim 1982:2497).

1366 yılında Memlük orduları, Halep valisi Seyfettin Corcu komutasında Harput'u iki defa kuşatırlar ve ikinci kuşatmada Harput teslim olur. Ancak, on yıl sonra 1376'da Dulkadiroğlu Halil Bey, Harput'u yeniden ele geçirir. 1381 yılında Memlüklüler tekrar bu bölgelere saldırırsa da,Harput'u alamadan Maraş ve Elbistan'a ulaşırlar. Dukdirliler ise Harput'u uzun süre kuşatıp, buradan çeşitli kentlere akınlar düzenlerler (Yinanç 1989:20-23).

3.2.6. Akkoyunlu Dönemi

1433'de Timur Anadolu'dan ayrılırken, Diyarbakır ve yöresinin kontrolünü Akkoyunlu beylerinden Kara Yülük Osman'a bırakır. Büyük bir devlet kurmak isteyen Kara Yülük Osman, kardeşlerini öldürerek yönetimi tek başına ele geçirir. Timur'un

bıraktığı Malatya'yı koruyamamasına karşılık; Erzincan ve çevresini Yar Ali'den, Urfa'yı Döğerler'den Çemişkezek'i Pir Hüseyin Bey'den, Harput'u Dulkadiroğulları'ndan, Kemah'ı Timur temsilcisi Şemseddin'den, Erzurum'u Karakoyunlu valisi Duharlı Pir Ahmet Bey'den, Mardin'i ise Karakoyunlular'dan alarak geniş bir devlet kurar (Yınanç 1940:258,259; Aksoy 1985:167). Bu arada Karakoyunlu beyi Kara Yusuf, Malatya'yı ele geçirilip; Kara Yülük'ün yeğeni Kılıç Arslan, Pir Hüseyin, Cihanşah'ın abisi İskender, Kara Yülük Osman'ın oğlu Ali Bey'in denetiminde bulunan Harput'u kuşatırlarsa da, bir başarı elde edemeden geri çekilirler (Sümer 1984:141). Harput, ancak Kara yülük'ün ölümü ve taht kavgalarından sonra; Dulkadiroğlu Halil Bey'in oğlu Nasır-al Din Muhammed, Harput'u Akkoyunlular'dan geri alır. Daha sonra yönetime oğlu Melik Arslan geçersede 1465'de Harput, Memlük sultanının da göz yummasıyla birlikte, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan olarak anılan, Hasan Bayındır Han tarafından geri alınır (Yinanç 1989:59,60).

Uzun Hasan, 1467'de Karakoyunlu beyi Cihanşah'ı, ardından 1469'da Teymurlar'dan Ebu Said Han'ı yenip; her ikisini de öldürdükten sonra, ülkesinin sınırlarını Karaman'a kadar genişletir. Bu sırada Osmanoğulları'ndan kaçan Karaman ve Candaroğulları'nın kışkırtmasıyla, Osmanlı Şehri Tokat'ı yakıp yıkar ve Fatih'e meydan okur (Sunguroğlu 1958:125). Bu hareketler sonun başlangıcı olur.

1473 yılında Fatih Sultan Mehmed, Uzun Hasan'ın üstüne yürümeye başlar. Yolda Karaman Valisi Şehzade Mustafa ile Amasya Valisi Şehzade Beyazıt'da ordularıyla birlikte Fatih'e katılırlar ve Otlukbelinde yapılan savaşta Akkoyunlular yenilir. 1478'de Uzun Hasan'ın ölümüyle taht kavgaları tekrar başlar ve Akkoyunlu'lar parçalanıp yok olurlar (Sunguroğlu 1958:126).

3.3. XV. Yüzyıl Sonrası

3.3.1. Safevi Dönemi

1507'de Şah İsmail tarafından Akkoyunlu Devleti yok edilince, Doğu Anadolu'daki pek çok şehirle birlikte, Harput'ta da Safevi dönemi başlar.

Yazdığı şiirlerde kullandığı ismi ile Şah Hatai (Şah İsmail), önceleri Osmanlılar ile iyi ilişkilere girer, bunun karşılığında II.Beyazıt'ın da ilişkilere karşılık vermesine rağmen, Trabzon Valisi Şehzade Selim her fırsatta sınırlara baskınlar yaparak, gerginliği arttırmıştır. Şah İsmail'in Doğu Anadolu'da güçlenmesi, gönderdiği misyonerler (7) ile

organize olarak taraftar kazanması sonrasında, 1512 yılında tahta geçen Yavuz Sultan Selim, ilk iş olarak 1514 yılında Şah İsmail'in üstüne yürür ve Çaldıran'da Safevi ordusunu yenerek bölgenin büyük bir bölümünü ele geçirir (Aksoy 1985:174,175).

3.3.2.Osmanlı Dönemi

Yavuz Sultan Selim, savaş sonrasında dağlara sığınan Şah İsmail taraftarı Kürt ve Alevi bölge halkını etkisizleştirmek için, Maraş Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa ile, aslen kendisi de Kürt olan İdris-i Bitlisi'yi görevlendirir. Çok sayıda bölge insanının öldürüldüğü bu etkisizleştirme harekatı sonrası, 1515 yılında bölge tamamen Osmanlı denetimine girer (Sunguroğlu 1958:136; Ardıçoğlu 1964:75,76; Aksoy 1985:175).

Kanuni döneminde 1552'de III.İran seferinde ordular Harput'ta toplanır. 1635 ve 1638 yıllarında IV. Murad, Revan ve Bağdat seferlerinde üç defa Harput'tan geçer. III. Mustafa döneminde (1757-1774) Harput'taki Yeniçerilerin yarattığı huzursuzluk (8) sonucu; Padişah, olanları ancak gönderdiği bir fermanla durdurur. 1834'de Reşid Mehmed Paşa, bölgede düzenlemeler yapmak üzere, geniş yetkililerle Sivas, Diyarbakır ve Harput valiliğine atanır. Ancak, vergi vermeyi reddedip, ayaklanan halk ve aşiretler, paşanın gelişini hoş karşılamaz. Reşid Mehmet Paşa Harput'u ordu merkezi yapar. Bu sıralarda bölgede yaşanan çatışmalarda pek çok sivil ve asker ölür. Gelişmeler sonucu Harput kent merkezi, Harput'un hemen altında bulunan Mezra denilen yere taşınır ve adınada Memuret-ül Aziz denilir. 1851'de Dersim, Diyarbakır eyaletinden ayrılarak Harput'a bağlanır. Osmanlı Rus Savaşı sırasında başlayan huzursuzluklar (9) sonrası, 1915'de Van Ermeni ayaklanmasının ardından, Harput'ta yaşayan Ermeniler'in ayaklanmaya destek vermesi sonucunda, bu yıllarda pek çok Ermeni bölgeden uzaklaştırılırken (10), bir kısım ele başlar tutuklanır (Anonim 1982:2498).

1867'ye kadar eyalet durumunda bulunan Harput, bu yıl içinde Mamuret-ül Aziz Sancağı adı ile sancak durumuna düşer ve Diyarbakır'a bağlanır. 1871'de Diyarbakır'dan ayrılarak bağımsız şehir olur. 1877'de vilayet durumuna getirilir (Anonim 1982: 2499). Cumhuriyet sonrası ise, merkez sancak Elaziz'den bozulma, Elazığ adını alır.

3.3.3. Cumhuriyet Dönemi

Tanzimat döneminden itibaren, Dersim bölgesindeki isyan ve tenkil olaylarıyla ilişkili olarak sahneye çıkan Harput, Birinci Dünya Savaşı ve Cumhuriyet döneminde de

aynı ilişkiler içinde görülür. Dersim'e yapılan tüm askeri harekatlarda önemli rol oynayarak, askeri merkez durumunda kullanılır.

Bununla birlikte Şeyh Sait isyanından da etkilenen Elazığ 1938'de Dersim harekatlarının bitiminden sonra, günümüze kadar büyük bir gelişme göstererek, Doğu Anadolu bölgesinin en gelişmiş kentlerinden biri durumuna gelmiştir.

4. SEYAHATNAMELERDE VE YAYINLARDA HARPUT

4.1.Seyahatnamelerde Harput

Bölge ile ilgili olarak elimize ulaşan ilk seyahatname ***Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi***'dir. Seyahatnamede; 17.yy'ın başlarında Anadolu'daki birçok yere ve Harput'a uğrayan Simeon'un, kentle ve bölgeyle ilgili izlenimleri yansıtılır. Genelde Harput'ta yaşayan gayri müslimlerin anlatıldığı yayında, Yeniçerilerin gayri müslimlere çok işkence ettikleri, burada yaşayan Ermeni, Süryani ve Rumlar'ın huzursuz oldukları anlatılır. konumuz açısından kentle ilgili bilgilerin yer almadığı seyahatnamede, iç kalenin varlığını ve ona bitişik yapılan Süryani Kilisesinin varlığını bulabiliyoruz.

Harput ile ilgili bilgi veren ikinci seyahatname, Simon'dan yaklaşık elli yıl sonra 1655'lerde bölgeyi gören ve anlatan, ***Evliya Çelebi Seyahatnamesi***'dir. Seyahatnamenin Harput kenti ile ilgili bölümünde, önce kentin adı ile ilgili bilgiler verilirken, hemen ardından bölümler halinde iç kale, dış kale, camiler, hamamlar, çarşı ve pazarlar, yiyecekler, kentin önde gelen aile isimleri, Harput Gölü, buzluk mağaraları ve şifalı sular anlatılır.

Abartı ve çelişkilerle dolu seyahatnamede konumuzla ilgili en önemli bilgi, dış kale (Surlar) ile ilgili verilerin olmasıdır. Çelebi'ye göre dış surlarda bulunan "Dağ kapı" ve "Metris Kapı" kenti dışarıya bağlayan kapılardır.

Başlangıçta verilen kent isminin anlamı, söylencelere dayandığı için tutarsızlık gösterdiği gibi; kent kapılarından "Metris kapı" adı, bugün kullanılan "Meteris" olmalıdır. Aynı şekilde bu kapı kentin kıble (güney) tarafında diye tarif edilmiştir. Oysa bu kapı, bugünkü Meteris Mahallesi ve Meteris Mezarlığı'nın bulunduğu kuzeyde olmalıdır. Yine Evliya Çelebi iç kalede bulunan Kale Camii'nden bahsederken bir yerde minaresizdi, diğer bir yerde minareliydi diyerek çelişkiye düşmektedir. Buna benzer şekilde bugünkü

Hazar (Sivrice) Gölü'nü "Harput Gölü" adıyla anıp, kentte bulunan ev , hamam gibi mimari yapıların sayılarını abartarak vermektedir.

Harput ile ilgili diğer bir seyahatname, 1880 yılı civarında bölgeyi gezerek anlatan Henry Fanshawe Tozer'in, 1881 Londra baskılı ***Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*** adlı yayınıdır.

Harput ile birlikte, Doğu Anadolu Bölgesi'ni anlatan Tozer, kenti tanımlanırken yapılarla ilgili ayrıntılı bilgi vermez. Bugünkü Elazığ'dan, Hüseynik üzerinden Harput'a çıkışını ve buralarda gördüğü manzaraları anlatırken, genelde Harput'un doğasından ve coğrafi yapısından söz eden Tozer, iç kalede yer alan kabartmaların ve iç kale etrafında kurulu bulunan Süryani mahallesinden de bahseder. Bütün bunların dışında, kentle ilgili bilgilere rastlanılmaz.

C.F.Lehman-Haupt'un 1910 Berlin baskılı ***Armenien Einst und Jetst*** adlı seyahatnamede ise; 1899 yılında Harput'u ziyaret ederek, Amerikan Fırat kolejinde misafir olarak kalan Lehman- Haupt'un iç kale, Ulu cami ve Meryem Ana kilisesi ile ilgili gözlemleri bulunmaktadır.

Lehman- Haupt, iç kale ile ilgili olarak oldukça ayrıntılı bilgiler verirken; kalenin kökenini Urartulara kadar indirip, kalede bulunduğu söylenilen yeraltı geçitlerinden söz eder ve isim vermeden, Meryem Ana Kilisesi ile bu geçitlerin ilişkili olduğunu söyler.

4.2. Yayınlarda Harput

Harput ile ilgili en erken tarihli bilimsel yayın, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki kimi yapılarla birlikte; Harput Ulu Camii ve kitabesinden söz eden Max Van Berchem'in 1906 Berlin baskılı "Arabische Inschriften Aus Armenien und Diyarbakır" adlı çalışmasıdır.

Berchem, yayının Harput başlıklı bölümünde, Harput Ulu Camii kitabesini ve çevirisini vererek; yapıyı 561 H./ 1165-66 M. yıllarına tarihler ve bunun tartışmasını yapar.

Berchem'in bu çalışmasının ardından Nureddin Ardıçoğlu'nun 1935 tarihli "Harput Kelimesinin menşe'i üzerinde" adlı çalışması gelir. Bu çalışmada bölge hakkında genel bilgiler verildikten sonra, Harput'a verilen değişik isimler ile, bu isimlerin anlamları

tartışılmıştır. Devamında Ardıçoğlu'nun 1939 tarihli "Harput Artukoğullarına Ait Kitabeler" adlı çalışmasında, Harput Kalesi'nde bulunan kitabeler ile ilgili bilgiler ve Harput Ulu Camii kitabesi verilmiştir.

Albert Gabriel'in 1940 Paris baskılı ***Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale*** I adlı çalışmasında. Harput başlığı altında kentin eski adları ve kısa tarihçesi ile birlikte, Ulu Cami, Sara Hatun Cami ve Kalenin tanıtımları yapılmıştır. Çalışmanın en önemli özelliği ilk kez Ulu Cami ve Sara Hatun Camii'nin planlarının yayınlanmış olması ile iç kaledeki Dülkadirli kitabesinin verilmiş olmasıdır. Bu ilkler dışında Ulu Camii'deki vergi kitabesi de verilerek, yapı 561 H./1165-66 yıllarına tarihlendirilmiştir.

1944 yılında ***Karacadağ*** dergisinde yayınlanan Süleyman Savcı'nın "Harput Ulu Camiindeki Artukoğulları kitabesi" adlı makalede, Ulu Cami kitabesi ele alındığı gibi, kalede bulunan kimi kitabelerden de söz edilmektedir.

Besim Darkot'un ***İslam Ansiklopedisi***'nin 1950 baskılı 5. cildinde yayınlanan "Harput" adlı maddesinde, kentin değişik isimleri, anlamı ve tarihi gelişimi ile birlikte, son bölümünde Harput'ta inceleme yapan kimi araştırmacılar ile yapılardan kısaca söz edilir.

Harput ile ilgili en geniş çalışmayı yapan ve dört ciltlik yayın gerçekleştiren İshak Sunguroğlu'nun 1958 baskılı ***Harput Yollarında*** adlı çalışmasının, çalışmamıza kaynak olan 1. cildinde; Harput'un tarihi ve tarihsel yapıları çok ayrıntılı bir şekilde tanıtılmıştır. Bu tanıtımda kimi yapıların ilk kez planları ve kitabeleri yayınlanırken, daha önceki yayınlarda ele alınmayan tüm yapılar yayınlanmıştır. Kimi zaman anılara da yer verilen çalışma bu yönü ilede zaman zaman biyografi niteliği de kazanır. Kendisi de Harputlu olan Sunguroğlu, çocukluğunun geçtiği dönemden hatırladığı ve günümüze ulaşmayan Kale Camii gibi kimi yapıları da çalışmasına ekleyerek belgelemiştir.

1950 Ankara baskılı Nazmi Sevgen'in ***Anadolu Kaleleri*** adlı yayınının birinci cildinde, Harput başlığı altında genel olarak kaleye ulaşım, Harput'un kısa tarihi, kalenin değişik dönemlerdeki adları ile birlikte, Arap Baba Türbesi ile ilgili bilgiler verilir.

Cenap Osmanoğlu'nun 1963 yılında yayınlanan "Harput'ta Meryem Ana Kilisesi" adlı çalışmada, iç kalenin doğusunda yer alan Meryem Ana adlı Süryani Kilisesi ile Anadolu Süryanileri'nden ve süryani Müslüman ilişkilerinden söz edilerek, kiliseden kaybolan İncil anlatılır.

1964 İstanbul baskılı Nureddin Ardıçoğlu'nun ***Harput tarihi*** adlı yayın, Sunguroğlu'nun yayını gibi, Harput ile ilgili en geniş çalışmalardan biridir. Yine Sunguroğlu gibi Harput'lu olan Ardıçoğlu'nun bu çalışmasında, çok geniş bir şekilde bölge ve Harput tarihi ele alınmıştır. Çalışmada tarihsel gelişim süreci anlatılırken, yer yer yapılar ve kentle ilgili bilgilere de rastlanılır. 1935 yılındaki makalesinde kale kitabelerinden söz eden Ardıçoğlu, bu defa bu kitabelerin tümünün transkripsiyonunu vererek, 1935 yılındaki çalışmanın eksik yönlerini burada kapatmaya çalışmıştır.

Ardıçoğlu 1964 yılında "Harput'ta Artıkoğulları Devrine Ait Eserler" adlı makalesinde; bu defa Harput'taki Artuklu döneminin kısa bir tarihi ile birlikte, bu döneme tarihlendirilen yapıların isimlerini ve inşa tarihlerini verir.

İlhan Akçay 1966'da "Harput'ta Ulu Camii" adlı makalesini yayınlayarak; Ulu Camii'nin genel sorunlarını tartışır. Çalışmalarda başlıklar altında ölçü hataları, kapı, tezyini elemanlar, mihrap kubbesi, minberi, planı, minare tartışılmıştır.

Yazarı belli olmayan 1966 tarihli "Harput- Elazığ Rehberi" adı Anonim çalışmada, Harput'ta bulunan eserler kısaca anlatılmıştır.

M.Zeki Oral'n 1967 tarihli olup 1961 yılında VI. Türk Tarih kongresinde sunduğu "Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi" adlı bildirisinde; Harput Ulu Cami kitabesi ile ilgili olarak, daha önceki yayınlarda belirtilen 551 H./1156 M.561 H./1166-67 M. tarihlerine karşı çıkarak, kitabeyi 541 H./1146 M. yılına tarihleyip, bunu gerekçeleri ile birlikte sunmaktadır.

Ömür Bakırer'in 1971 baskılı "Harput Ulu Camii Minaresi" adlı makalesinde; yapının tarihçesi ile ilgili tartışmalarla birlikte, minarenin biçim ve malzeme kullanımı, tuğla örgü ve düzenlemeler ele alınıp, bunlarla ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

Ara Altun'un 1973 tarihli "Harput Ulu Camii'nin Durumu" adlı çalışmasında; yapıdaki sorunlar tartışılarak, yapılan plan çalışmalarındaki farklılıklar, minarenin sorunları, malzemenin kullanışı ile birlikte kitabe ve kitabenin tarihlendirilmesindeki sorunlar ele alınıp, sonuca gidilmeye çalışılmıştır.

1977 tarihli ***Elazığ Kılavuzu*** adlı yayında Ferhan Memişoğlu, tanıtım niteliğinde bir çalışma yaparak, Elazığ tarihi ile birlikte Elazığ dahilinde bulunan tarihi yerler ve

eserler tanıtılmıştır. Bu tanıtım sırasında; Harput başlığı altında, Harput'ta bulunan cami, türbe, hamam, kilise ve kale gibi eserler kısaca tanıtılmıştır.

1978 İstanbul baskılı, Ara Altun'un ***Anadolu'da Artuklu devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi***, adlı yayında, Artuklu dönemine tarihlendirilen yapıların değerlendirilmesi ile birlikte, Harput'ta bulunan Artuklu dönemi yapılarından Ulu Camii, Alacalı Cami, Dere Hamamı ve Harput İç Kale katalog halinde tanıtılmıştır.

Ö.Faruk Bahadır'ın 1979 tarihli "Harput Ulu Camii" adlı makalesinde; Ulu Cami kitabesinin çevirisi verilerek, yapı H.551/ M.1156 yılına tarihlendirilir ve yapının mimari özellikleri ile planı kısaca ele alınır.

Ömür Bakırer'in 1981 Ankara baskılı ***Selçuklu öncesi ve Selçuklu dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı*** adlı yayında, Anadolunun çeşitli bölgelerinden seçilmiş yapılarla birlikte, Harput Ulu Camii'de kataloglanarak; tuğla malzemenin kullanıldığı yer, örgü şekli, ölçüler gibi bilgiler, çizimlerle desteklenerek verilmektedir.

Muhammed Beşir Aşan'ın 1987 tarihli "Harput ulu Camii Minberi" adı çalışmasında ise; Ulu Caminin yapım tarihi tartışması ile birlikte, minberin kitabelerinden biri esas alınarak yapının belkide Çubukoğulları dönemine ait olabileceği belirtilmiş ve; devamında minber tanımlanarak kitabeleri ve süslemeleri ile birlikte tanıtılmıştır.

Aynı yazarın 1989 Ankara baskılı ***Elazığ-Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. yüzyıllar)*** adlı yayında, adı geçen iller ile birlikte, Harput'un tarihi ve kimi yapıları kısaca tanıtılmıştır. Ancak bu tanıtımlar mimari olmaktan çok tarihsel gelişmeler şeklindedir. Tanıtılan bu yapılar; kale, Ulu Cami, Alacalı Cami, Esediye Cami, Arap Baba Mescidi ve Türbesi, Fatih Ahmet Baba Türbesi, Üryan Baba Türbesi ile Ahi Musa Mescidi ve türbesidir.

Aynı yıl içinde yayınlanan bir diğer eser, 1989 Ankara baskılı Mehmet Ali Ünal'ın ***XVI. yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*** adlı çalışmasıdır. Yayında, şu ana kadar yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak, 1518-1566 yılları arasındaki Tahrir, Timar, Tevcih ve Ruzname defterleri ile Mühimme ve Şeriyye sicillerinden yola çıkılarak, XVI. yüzyıldaki Harput Sancağı'nın idari, sosyal, ekonomik yaşamı ortaya konulmaktadır. Bunların dışında Harput kentinin XVI. yüzyıl mahalleleri, dini ve sosyal yapıları ile demografik yapısı ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Ancak, arşiv malzeme kullanımına dayalı olarak dönemin her türlü verileri sunulurken, kentsel kimlik içinde yapıların

ayrıntılı tanımının verildiğini söylemek zordur. Yayında tarihsel kimlik ağırlıklı olarak işlenmiştir.

Faruk Sümer'in 1990 tarihli "Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler" adlı makalesinde, Doğu Anadolu Bölgesindeki kimi yapılardan söz edildiği gibi, Harput Sara Hatun Camii "Saray Hatun" olarak ele alınıp irdelenmiştir. Ancak bu bilgiler yapının mimarisinden çok Sara/Saray Hatun ve onun kişiliğine ilişkin bilgilerdir.

Bütün bu çalışmalar dışında Fırat Üniversitesince kurulmuş bulunan Fırat havzası Araştırma Merkezince 1992 yılı içinde yapılmış olan Sempozyum yayınlarından ***Tarih İçinde Harput*** ve ***Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*** adlı yayınların içerisinde yer alan makalelerden Mustafa Öztürk'ün "Harput ve Yöresi Vakfiyeleri"nde Harput'taki vakıflara ait vakfiyelerden; "Harput Şeriyye Sicilleri"nde 16.yy. sonrası Harput Seriyye sicillerinden; "Arşiv Vesikalarına Göre Harput ve Civarındaki Mimari Eserler"de Arşiv kayıtlarında adı geçen Harput, Palu ve Pertek'te bulunan mimari eserlerden; Hakkı Önkal'ın "Harput'ta İki Türbe (Arap Baba ve Fatih Ahmed Türbeleri)"nde adı geçen türbelerden; Remzi Ataoğlu'nun "Harput'ta Artuklu İdaresi"nde, Artuklu dönemi Harput'undan ve bu döneme ait yapılardan; İbrahim Artuk'un "Artukoğlu Belek'in Hayatı ve Mezarı"nda Belek Gazinin hayatı, bastırdığı paralar ile mezartaşından; Ülker Ardıçoğlu'nun "Harput'un Prehistoryası"nda, Harput ve çevresinin coğrafyası, tarihi ile birlikte yapılan Arkeolojik çalışmalardan; Coşkun Alptekin'in "Selçuklular Zamanında Harput" unda, Anadolu'ya Türkler'in girişi ile birlikte Harput ve çevresinin tarihi ve Selçuklu döneminden; Mehmet Ali Ünal'ın "XVI. ve XVII. yüzyıllarda Harput Sancağı'nın Demografik Yapısı"nda, Arşiv kaynaklarına dayanılarak Harput kent merkezi ve köylerindeki demografik yapıdan; Harput Sancağı Tahrir defteri"nde, Harput'ta yapılmış 1518, 1523, 1540 ve 1566 yılı tahrirlerinden söz edilir.

BÖLÜM NOTLARI

(l) Keban Barajı kapsamında bölgede yapılan kazı ve araştırmalar şunlardır; Hayri Ertem başkanlığında Han İbrahimşah (Esenkent) ve Korucutepe Höyükleri kazıları, Baki Öğün başkanlığında Şimşat Kalesi-Haraba kazıları, Ümit Serdaroğlu başkanlığında Ağın-Kalecikler-Kalaycık Tepe-Kilise Yazısı Höyükleri ile Kalecikler ve Hereser Mevkii Nekropolleri kazıları, Kılıç Kökten başkanlığında Karasu-Arapkir Deresi, murat Suyu vadi seki ve kayalıklarında, Karataş, Küllünün İni, Karapınar,Gedikli, Kalecik kazı sondaj ve yüzey araştırmaları, Hamit Zübeyr Koşay başkanlığında Pulur-Sakyol, Gavurtepe-Yeniköy kazıları, Ufuk Esin başkanlığında Tepecik-Tülintepe kazıları, Boytepe araştırmaları, Refik Duru başkanlığında Değirmentepe kazısı, Harald Hauptmann başkanlığında Norşuntepe, Habusu-Körtepe kazıları, Delikli Taş araştırmaları, David French başkanlığında Aşvan, Çayboyu, Taşkunkale ve Taşkun mevkii kazıları,Kurupınar araştırması, Rıchard Harper başkanlığında Pağnik Öreni kazısı, Robert Whallon ve HenryWright başkanlıklarında Fatmalı Kalecik kazısı, Boytepe araştırması,Maurits Van Loon ve hans Guterbock başkanlıklarında korucutepe kazısı.

(2)Bizans döneminde askeri bölgelere verilen ad olarak kullanılmış olup, konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için George Ostrogorsky, ***Bizans Devleti Tarihi***, Ankara,1981,s.89-94'e bakınız.

(3) Filaretos hakkında daha detaylı bilgi için Mateos 1987:147-150'ye bakınız.

(4)Esirlerin kaleden kurtarılması ile ilgili ayrıntılı bilgi ve tartışma için Işın Demirkent, ***Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi***, Ankara,1987 adlı yayının 40-43 no'lu sayfalarına bakınız.

(5)Kuzey Suriye'de Fırat'ın batısında bulunmakta olup Menbic, Hierapolis adlarıyla da anılmaktadır (Abu'l-Farac 1987:396).

(6)Diyarbakır bölgesinde bugünkü Garzan civarındadır (Abu'l-Farac 1987:382).

(7)Şah İsmail'in bu çerçevede Dersim ve Harput bölgesine gönderdiği Nur Ali Halife adıyla anılan kişidir. Nur Ali oldukça bilgili saygılı ve popüler kişilikli biri olarak, kendini bölge halkına sevdirmiş, onların güvenini kazanmıştır. Yaptığı çalışmalar ile bölgede etkinliğini arttırmış ve Çaldıran Savaşı sonrası bölgede bir müddet daha tutunarak, 1515'de Dersim'in Tekir yaylağında, komutanları Ulaş ve Yaraş ile birlikte öldürülmüşlerdir (Aksoy 1985:174).

(8)Yeniçerilerin bölgede yağmacı bir anlayışla yaptıkları davranışlardan bahseden Polonyalı Simeon, yerli halkın (garı müslimlerin) yeniçerilerden oldukça rahatsız olduğunu ve korktuğunu söyler (Andreasyan 1964:89)

(9)Savaş sırasında Doğu Anadolu'da ki Osmanlı topraklarının bir bölümü Ruslar'ca işgal edildi ve Ruslar bu bölgelerde'ki Ermeniler'den yararlanmak istedi. Yapılan Berlin Antlaşması'nda, Doğudaki altı ilde bir takım düzenlemeler yapılması isteği de vardı. Düzenleme yapılması istenen illerden biri de Mamuret-ül Aziz yani Elazığ'dı. Bu durum ise Elazığ'da kargaşa yaratmıştır (Anonim 1982:2498)

(10)Olayların ardından Dahiliye Nazırı (İçişleri Bakanı) Talat Paşa bölgede incelemelerde bulunur ve Ermenilerin bölgeden göç ettirilmesine karar verilir (Anonim 1982:2498).

III- KATALOG

Harput'ta bulunan Ortaçağ (XI-XV.yy'lar) yapılarının belirli bir düzende tanıtıldığı bu bölümde, kronolojik sıraya uygun olarak öncelikle Bizans,ardından Artuklu, Selçuklu, Dulkadirli, Akkoyunlu yapıları kendi içinde kilise, kale, cami, mescid ve türbeler arka arkaya gelecek şekilde tanıtılmışlardır.. Son olarak varlığı bilinen ancak, günümüze ulşmayan yapılarla ilgili bilgiler verilmiştir.

Tanıtımda verilen "Adı" başlığında, yapının bilinen adları sıralanırken, ileride yapılacak çalışmalarda yapının belirtilen tarihlerde incelendiğini, verilen bilgilerin bu tarih itibariyle doğru olduğunu belirtmek için "İnceleme Tarihi" adlı başlık konulmuştur. Yine yapılacak çalışmalarda yapıların yerlerinin kolay bulunması için, "Yeri" başlığı da eklenmiştir. Giriş amaçlı yapılan bu başlıklarda son olarak, yapının inceleme tarihindeki durumunu belirtmek için "Bugünkü Durumu" adlı başlığa ihtiyaç duyulmuştur. Yapıların tanıtımını ve tarihsel gelişimini aktarabilmek için bu başlıkların devamında; "Yapım Tarihi", "Kitabe", "Vakfiye", "Plan ve Cephe Tanımı", "Malzeme-Teknik" ve "Süsleme" başlıkları konulurken, son olarak "Kaynakça" eklenmiştir.

Kilise ve kalelerde vakfiye olmadığı için, bu yapılarda "Vakfiye" başlığı kullanılmamış olup; metinler, levhalara ve çizimlere göndermelerle desteklenmiştir.

1.BİZANS YAPILARI

1.1.Meryem Ana Kilisesi

Adı:

a)Meryem Ana Kilisesi (Sunguroğlu 1958:350; Osmanoğlu 1963:21; Ardıçoğlu 1964:64; Memişoğlu 1977:28)

b)Kızıl Kilise (Sunguroğlu 1958:350; Ardıçoğlu 1964:44)

c)Merşemuni (Ardıçoğlu 1964:64)

d)Süryani Kilisesi (Sunguroğlu 1958:350; Andreasyan 1964:89)

e)Yakubi Kilisesi (Sunguroğlu 1958:349; Anonim 1966:12)

Araştırma Tarihi:

Nisan-Mayıs 1995

Levha No:

Lev.V, XXV Res.2, LIV, LV, LVII Res.2

Yeri:

Harput iç kalesinin doğu sur duvarları altında, Tabakhane ve Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi'ne giden yolun güneyinde.

Bugünkü Durumu:

Yapı sağlam olarak günümüze ulaşmışsa da, geçirdiği onarımların orjinal yapıyı ne kadar bozduğu bilinmez. Ancak, 1900'lü ve 1960'lı yıllara ait fotoğraflarda (Lev.LIV) görülen mimari mekanların bugün olmaması (Lev.XXV Res.2), yapının daha farklı bir planı yansıttığını gösterir.

Yapım Tarihi:

Yapım tarihi ile ilgili net veriler olmamasına karşın, iç kale yapımından önceye götürülerek Bizans dönemine bağlanır (Sunguroğlu 1958:350; Osmanoğlu 1963:22; Memişoğlu 1977:29). Kapısında bulunan onarım kitabesi de, yapının Artuklu sultanı Fahreddin Karaarslan döneminde bir onarım gördüğünü gösterir ki, orjinal yapım bu dönemden önce olmalıdır.

Kitabe:

Kuzey giriş kapısı üstündeki onarım kitabesi (Lev.LIV Res.1).

Metin

yer yer sıva ile kapalı olduğundan okunamadı.

Transkripsiyon

Okunamadığından transkripsiyonu yapılamadı.

Çeviri

"Rumların yerine 1134 yılında Tatar Sultanı Arslan temellük ettiğinde, Süryanilerin mitranı ve ayanları imparatorun yanına giderek 1135 tarihli bir ferman aldılar. Ferman mucibince, Marşamuni kilisesini Simnudin altında Hüseyniya köyündeki Meryem Ana Kilisesini, Fırat nehri kıyısındaki Marbarson ve Meryem ana Kiliselerini 1135 yılında ve 1179 yılında ise, Harput'daki Meryem Ana Kilisesini onardılar" (Memişoğlu 1977:28,29)

Plan ve Cephe Tanımı:

Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen formlu tek nefli bazilikal planlı yapının, doğusunda içte tek merkezli yarım daire apsisi bulunmaktadır.Naos; doğu batı doğrultusunda dikdörtgen olup, batıdan doğuya doğru yaklaşık tüm mekanın üçte ikisi büyüklüğündedir. Naosun doğusunda yer alan bema bölümü, doğu ekseninde Naosun yarı genişliğinde,doğu batı doğrultusunda yerleştirilmiş olup, bemanın kuzey vegüneyinde naostan geçilen doğu batı doğrultusunda dikdörtgen formlu pastaforium hücreleri yer alır.Pastaforium hücreleri ile bemayı ayıran payelerin kütlesel olması nedeniyle, daha doğuda oluşan ve bemadan geçilen dikdörtge planlı bölümlerin niteliği tam olarak bilinmez.Naos, güneyde kayalıklarla kaplı başka bir mekana açılırken, doğuda dışarıya açılan başka bir bölüm bulunur. Pastaforium hücreleri doğu duvarlarında birer,apsiste üç, protesis kuzey duvarında bir olmak üzere toplam altı açıklık ile aydınlanan yapının naosu, eş genişlikte dört çarpraz tonozla örtülü olup; bema, protesis, diakonikon ve diğer mekanlar beşik tonozla, apsis ise yarım kubbe ile örtülüdür (Lev.V).

Güney ve batı duvarları kayalıklara oturmuş olan yapının, kuzey cephesinde yapıya girişi sağlayan basık kapıyı çeviren bir ön giriş ile, doğu uçta protesise açılan dikdörtgen bir pencere yer alır (Lev.LIV Res.2). Doğu cephede ise eksende apsis pencereleri ile onun sağında ve solunda pastaforium hücrelerine açılan dikdörtgen pencereler görülür (Lev.XXV Res.2).

Malzeme-Teknik:

Günümüze ulaşan şekliyle bakıldığında yapıda düzgün kesmataş ile kaba yonutaş malzeme kullanılmıştır. Duvar tekniği olarak, kaba ve düzgün kesmetaş arası dolgu tekniği kullanılmıştır.

Süsleme:

Süsleme ile ilgili herhangi bir veri yoktur.

Kaynakça:

Sunguroğlu 1958:349-356; Osmanoğlu 1963:21-24; Andreasyan 1964:89; Ardıçoğlu 1964:64; Memişoğlu 1977:28,29

2.ARTUKLU YAPILARI

2.1.Dış Kale

Adı:

Harput Dış Kale

Araştırma Tarihi:

Nisan-Mayıs 1995

Levha No:

Lev.II,III, XVII Res.1, XVIII

Yeri:

Elazığ İl Merkezinin 5 km. kuzeydoğusunda

Bugünkü Durumu:

Tamamen tahrip olmuş durumdadır. Büyük bir olasılıkla Osmanlı döneminde Stratejik önemini yitirdiğinden, zamanla taşları ev yapımı için çekilmiştir. Dış kaleden geriye kalan tek iz; Dağ kapı girişinin sağ tarafında bulunan sivil yapıya temellik yapan, burç izi ile (Lev.XVIII Res.2), Yine Dağ Kapı girişinde sağda bulunan burç izidir (Lev. XVIII Res.1).

Yapım Tarihi:

Dış kaleye ait kitabe bulunmadığından, yapım tarihi ile ilgili kesin veri yoktur. Ancak dış kalenin, 1605 yılında Tavil Mehmed adlı bir eşkiya tarafından tamir ettirildiğini (Ünal 1992b:96) bildiğimize ve 1655 yıllarında bölgeye gelen, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde anlatıldığına göre; yapının en azından XVII.yy öncesinde yapıldığını düşünebiliriz. Kent gelişimini izlediğimizde ise, kentin Bizans dönemindeki kale kent (iç kale için) kimliğinden, Artuklu dönemi ile kurtulduğunu ve iç kale kuzeyine doğru bir gelişme sağlanarak, kısmen batıya yönelme olduğunu, Selçuklu döneminde bunun devam ettiğini gördüğümüze göre ve Artuklular'ın savunmaya verdikleri önemi dikkate aldığımızda, Harput dış kalesini XII. yy. sonu XIII.yy. başına tarihlendirebiliriz. Bu durumda dış kaleyi bir ortaçağ yapısı olarak değerlendirebiliriz.

Kitabe:

Herhangi bir kitabe izine rastlanılmadı.

Plan ve Cephe Tanımı:

Yapının kendisi ortada olmadığından, plan tasvirini yapmak mümkün değildir. Ancak, bugünkü Harput'un topografik kent planı (Lev.III), hava fotoğrafi (Lev.XVII Res.l) ile, arazideki inceleme ve tespit sonrası, var olan mevcut dış sur izleri ile kaynak anlatımlarından yola çıkılarak bir restitüsyon denemesi yapılmıştır (Lev.II).

Yapılan bu çalışmaya göre, kentin söylenilen iki kapısından biri olan ve bugünde aynı adla anılan Dağ Kapı ile Evliya Çelebi'de Metris olarak anılıp, kıble (güney) de diye tanımlanan ikinci kapı, tarafımızdan Meteris olarak düzeltilip, bugünkü Meteris mahallesi ve mezarlığının bulunduğu kuzeyde, plana işlenmiştir. Sonuç bölümünde gerekçeleri anlatılacak olan Dabağhane ve Hüseynik kapıları da ayrıca plana eklenmiştir. Yaklaşık 6500 ölçekli hava fotoğrafi üzerinden yapılan bu çalışmada topografik yapıdan yararlanılarak, arazi çalışması desteğiyle dış surlar, kent planı üzerine işlenerek restitüsyon denemesi yapılmıştır.

Yapılan restitüsyona göre; düzensiz oval form gösteren dış kalenin güney doğusunda, iç kale yer alırken, ana eksenlerde kent kapıları yer alır. Yaklaşık merkeze gelen meydan yerinden, güney hariç ana eksenlere yönelen yollar ile, bunlara bağlı ara yollarla sokak kuruluşları düzenlenmiş görünmektedir. Yapılar, kenti ikiye bölen doğu batı ekseninin kuzeyinde yoğunlaşır (Lev.II).

Malzeme-Teknik:

Yapıdan gereye kalan izlere bakıldığında, malzeme olarak yörede Feth Ahmet taşı olarak anılan, kumtaşı ile moloz taşların kullanıldığı görülmektedir.Sivil mimari yapısı altındaki burç içinde (lev.XVIII Res.2), düzensiz kesmetaş arası dolgu tekniğine karşın, Dağ kapı girişindeki kule yapıda (lev.XVIII. Res.l) düzenli kesmetaş arası dolgu tekniğinin kullanıldığı görülmektedir. Olasılıkla yapının genelinde anılan malzeme ve teknikler kullanılmaktaydı.

Süsleme:

Süsleme ile ilgili herhangi bir veriye rastlanılmadı.

Kaynakça:

Anonim 1966:2, Evliya Çelebi 1970: 106; Ünal 1992 b:96

1.2.İç Kale

Adı:

a) Harput İç Kale

b) Harput Süt Kale (Sunguroğlu 1958:259;Aşan 1989:79)

c) Harput Kalesi (Gabriel 1940:260; Sevgen 1959: 128; Ardıçoğlu 1964:51; Altun 1978:236; Sözen 1981:193; Ünal 1989:196)

d)Hısn-ı Ziyad (Gabriel 1940:257; Darkot 1950: 296; Sunguroğlu 1958:44; Sevgen 1959:129; Ardıçoğlu 1964:23; Artuk 1988:416; Ünal 1989:11; Alptekin 1992:45)

e) Ziata Castellum (Gabriel 1940:257; Darkot 1950: 296; Sunguroğlu 1958:44; Sevgen 1959:129; Ardıçoğlu 1964:23; Artuk 1988:416; Ünal 1989:13; Alptekin 1992:45)

Araştırma Tarihi:

Nisan-Mayıs 1995

Levha No:

Lev. II, III, IV,XVII, XIX- XXXIV Res.1

Yeri:

Harput kent merkezinin güneydoğusunda, Tabakhane ve Feth Ahmet'e giden yol üzerinde Ulu Cami ve Kale Hamamı'nın karşısındadır.

Bugünkü Durumu:

Dış kaleye göre daha sağlam durumda olan iç kalenin yer yer burçları ve surları ayaktadır. Ancak, kuzey sur duvarları dışında kalan surların durumu oldukça kötüdür. Yenilenen 1. ve 2. giriş kapıları dışında son dönem onarımı yoktur (Lev.XX).

Yapım Tarihi:

İlk kullanımı Urartular'a kadar giden (Sevin 1989:461) hemen her dönemde ihtiyaca göre kullanılan ve buna göre genişletilen iç kalenin bugünkü durumu, Artuklu kalesi izlenimini vermektedir. Özellikle günümüze ulaşan sur duvarlarında bulunan kimi kitabeler; onarım kitabeleri olup, bu kitabelerin bulunduğu sur veya burçlardaki malzeme yardımı ile yapının onarım ve ekleme dönemleri izlenebilmektedir.

Kitabe:

a)Batı sur duvarları güney ucunda bulunan burç üstündeki onarım kitabesi.

Metin

امر بعمل (..) الملك المودود (..) العديل نظام الدنيا و الدين
ابراحيم بن ابوبكر نصر امير المؤمنين (..) سنة (..) ست مائة

Transkripsiyonu

"Emr biamele (..) El-Melik ül-Mevdud (...) El-Adil Nizam üd Dünya ve'd-Din İbrahim bin Ebi Bekr Nasır-ı Emir ül Mü'minin (...) sene (...) sittemi'a" (Ardıçoğlu 1964:51)

Çevirisi

"Bu yapının yapılmasını, el-melik, ül mevdud,(...) el-adil, din ve dünyanın nizmını sağlayan, müminlerin emiri Ebu Bekr Nasır oğlu İbrahim emretti (...), sene 6.." (Fahriye Bayram)

b)Batı sur duvarları güney ucunda bulunan burçtan alınan maristan kitabesi. (Lev.XIX)

Metin

بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما تطوع بعمل المرسان (..)
في ايام الملك المؤيد نور الد (..)

Transkripsiyonu

"Bismillahirrahmanirrahim, haza ma tatavvaa Biamele el-Marsan (...) fi eyyamı El-Melik ül-Muiz Nur üd (...)"(Ardıçoğlu 1964:59)

Çevirisi

Esirgeyen ve bağışlayan Tanrının adıyla, Bu ibadet yeri, usta el-Marsan tarafından, şerefli Melik Nur üd (...) zamanında (...)" (Fahriye Bayram)

c)Batı sur duvarları güney ucunda bulunan burçtan alınan tarih kitabesi. (Lev.XX Res.1)

Metin

Transkripsiyonu

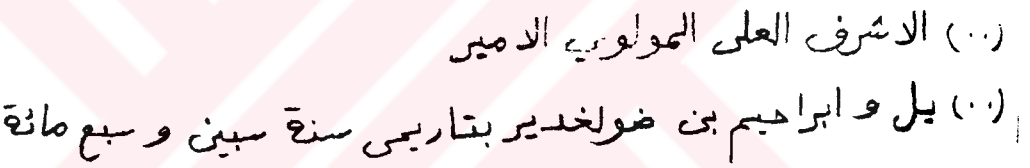
"fi seneti sitta ve aşere ve sittamie" (Adil Özme)

Çevirisi

"sene 626 içinde" (Adil Özme)

d) 770 H./1369 M. tarihli (1) Dülkadiroğlu kitabesi. (Lev.XX Res.2)

Metin

Transkripsiyonu

"(...) el-eşref ül-ali ül-Mevlevi ül emiri

(...) il ve İbrahim bin Dulgadır-bi tarihi sene seb'ın ve seb'mie" (Ardıçoğlu 1964:67)

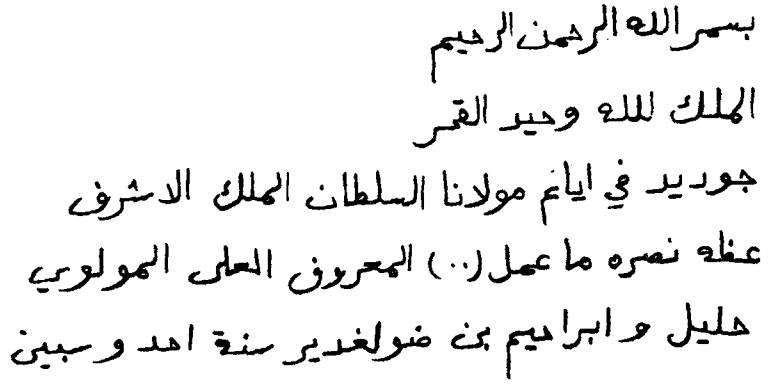
Çevirisi

"(...) Mevlevi emiri,yüksek şeref sahibi

(...) il ve Dulgadır oğlu İbrahim, 770 senesinde" (Fahriye Bayram)

e)Doğu sur duvarındaki bir burç üstünde bulunan 771 H./ 1370 M. tarihli (2) Dulkadirli kitabesi. (Lev.XXII)

Metin

Transkripsiyonu

"Bismillahirrahmanirrahim
El Melikü lillahi vahid ül-kahhar
Cudid fi eyyam-ı Mevlana es Sultan El Melik ül Eşref
İzzi nasruhu ma amele (...) El maruf ül ali ül Mevlevi
Halil ve İbrahim bin Dulgadır sene ihda ve seb'ın ve seb'mie" (Ardıçoğlu 1964:67)

Çevirisi

Esirgeyen ve bağışlayan Tanrının adıyla
Tanrı yolunda zafer kazanmış, Mevlevi sultan Melik Eşref zafer sahibi
zamanında, Mevlevi alimlerinden Dulgadır oğlu Halil ve İbrahim inşa ettirdi,
sene 771"
(Fahriye Bayram)

f)Kale içine girilirken, ikinci girişten sonra sağda bulunan burç üstündeki Akkoyunlu Kitabesi. (Lev.XXI Res.1)

Metin

(..) بعمارة البوج المبارك في الزمن السلطان العظيم ابو النصر حسان
بحادر حان (..) امير العظام على باخ تاريخ (..)

Transkripsiyonu

"(...) Bi imaret il-burc ül mübarek fi'z-zaman-ı Sultan'ül Azam Ebu'n-Nasr Hasan Bahadır Han (...) Emir-i Azam Ali Big be tarih (...)" (Ardıçoğlu 1964:73)

Çevirisi

"Bu mübarek burcun inşası, büyük sultan Ebu'n nasr Hasan Bahadır Han (...)
Emir-i Azam Ali Bey (...) tarih (...)" (Fahriye Bayram)

Plan ve Cephe Tanımı:

Kimi yerde 100-150 kimi yerde 200-250 m.lik kayalıklar üzerine kurulu bulunan iç kalenin planını yapamadık. Ancak, Ölçeksiz olarak aldığımız krokiye (Lev.V) ve hava fotoğraflarına baktığımızda (Lev. XVII) kuzey-güney doğrultusunda düzgün olmayan bir plana sahiptir.

Arazi yapısına göre şekillenen kalenin kuzeyde bulunan yüksek burçları kalenin en yüksek burçlarıdır (Lev.XXI Res.2). Doğuya doğru gidildiğinde, Dulkadiroğulları dönemine ait burç (Lev.XXII) ile devamında gelen surlar (Lev.XXIII-XXV) güneye inildikçe doğuya doğru kayar (Lev.IV). Kalenin güneydoğu ucunda surlar ikiye ayrılır. Batıya yönelen sur duvarları ile, güney doğuya yönelen ve batı köşede güneye doğru genişleyen surlar (Lev.XXVI, XXVII Res.l) , güney batıda kuzeye doğru yönelir (Lev.V, XXVII Res.2). Batı surlarının güneyde kalan bölümleri kısmen harap olmuşsa da, doğuda ayrılan ve batıya yönelen surların birleştiği yerde, köşk olarak nitelendirilen yapıdan (Ardıçoğlu 1964:5l) itibaren batı surları belirgin bir şekilde kuzeye uzanır (lev. XXIX, XXX Res.l).

Kuzeyde bulunan tek giriş; iki kapıdan oluşmuş olup, her ikisi de 1960'lı yıllardan sonra onarım görmüştür (Lev.XXX Res.2, Lev.XXX). İkinci kapıdan girildiğinde doğuda bulunan, ikinci sur duvarlarının birinci bölümündeki burçta (Lev.XXXI Res.l) Dulkadirli kitabesi (Lev.XXI Res.l) ile hayvan kabartmaları (Lev.XXXI Res.2, Lev.XXXII) görülür. İkinci bölümde ki duvarlar, köşk denilen yapıya kadar uzanır (Lev.XXIII). Kale içinde bulunan sivil, dini ve askeri yapılardan günümüze iz kalmamış, sadece kuzey sur duvarlarının üstünde ki tonozlu yapı kalmıştır (Lev.XXXIV Res.l).

Malzeme-Teknik:

Yapıda bulunan burç ve sur duvarlarının incelenmesinden düzgün kesmetaşlar ile kaba yonu taşlar ve moloz taşların kullanıldığı kalede, kesmetaş ve kaba yonutaş arası dolgu tekniği ile duvarların oluşturulduğu gözlemlenir.

Süsleme:

Yapıda süsleme olarak; ikinci iç kapı sağındaki burç üstünde görülen aslan kabartması (Lev.XXXI Res.2) ile aslan fil mücadele sahnesi (Lev.XXXII) dışında, doğu sur duvarlarındaki çift renkli taş kullanımını (Lev.XXIV) gösterebiliriz.

Kaynakça:

Anonim 1966:10; Altun 1978:236; Anonim 1992:61,62; Ardıçoğlu 1939:41-48; Ardıçoğlu 1964:41,52,58-60,67,68,73; Aşan 1989:79-81; Evliya Çelebi 1970:106; Gabriel 1940:260; Lehman-Haupt 1910:475-477; Memişoğlu 1979:29,30; Sevgen 1959:128-131; Sevin 1989:451-500; Sözen 1971:145,146; Sözen 1981:193-196; Sunguroğlu 1958:259-270; Tozer 1881:217-246; Ünal 1989:196-198; Ünal 1992 b: 96,97

2.3. Ulu Cami

Adı:

a) Ulu Cami (Sunguroğlu 1958:302; Altun 1978:27; Ardıçoğlu 1984:45; Aşan 1989:81; Ünal 1989:208)

b) Camii Kebir (Sunguroğlu 1958:302; Aşan 1989:81; Ünal 1989:209)

c) Cami-i Muazzam (Ünal 1989:208)

d) Cami-i Azam (Ünal 1989:208)

e) Eğri Minareli Camii (Yerel)

Araştırma Tarihi:

Nisan- Mayıs 1995

Levha No:

Lev.VI, XXXIV Res.2-XXXVIII

Yeri:

Ulu Cami mahallesi, Nizamettin caddesi üstünde kaleye giden yolun sağında.

Bugünkü Durumu:

Yapı halen cami olarak kullanılmakta olup, ibadete açıktır. Yapılan son restorasyondan sonra yapıda ki orijinallik kaybolmuşsa da (Lev.XXXVII), kısmen orjinal malzeme korunmaktadır.

Yapım Tarihi:

Yapım tarihi olarak genelde avlu kuzey duvarında bulunan vergi kitabesinden (Lev.XXXIV Res.2) yola çıkılarak, üç ayrı tarih verilir. 551 H/1156-57 M. (Sunguroğlu 1958:306; Ardıçoğlu 1964:45;Aşan 1989:81) ve 561 H./1165-66 M. (Berchem 1906:143; Gabriel 1940:259) tarihine karşılık; Zeki Oral, bu tarihi 541 H./ 1146 M. tarihine indirmektedir (Oral 1967:141). Her üç tarih Harput Artuklularından Fahrettin Karaslan'ın Harput'ta hüküm sürdüğü yıllara (1144-1167) denk gelir.

Bütün bu tartışmaların dışında M.Beşir Aşan, bugün Harput Kurşunlu Camii'nde bulunan Ulu Cami minberindeki kitabelerden yola çıkarak (3), yapının bir olasılıkla Çubukoğulları dönemine ait olabileceği gibi bir görüş sunmaktadır (Aşan 1987:29).

Kitabe:

Avlu kuzey duvarındaki vergi kitabesi. (Lev.XXXIV Res.2)

Metin

(Sunguroğlu 1958:304)

Transkripsiyonu

"Bismillahirrahmanirrahim takriben ila allahi tadi ve ibtigai mardatihi illa,miru illa sifahsalani el-kebir, el- ecelu, el-seyyidu, el alimu, el-mevdidu, el-mansuru, el-muzafferu, el mücahidu, el-alimu fahre, el-din cemalu illa selamu zahiru illa ma'mi nasır-ul enami adud-ud devleti celalu'l milleti tac-ul ümmetü şems-ül mülükü izze selatin, şerefi-ül cüyüş-el-müslimin nasara el-mücahidine katül-ül kafire, ve'l müşrikin fe leke'l meali seyf-el hilafeti sebizu illa mara ebu, el-haris Kara Erselanin Davud bin kemanin bin Artuk muin emir, el-müminin adem-ül-lahi sultanehu ve kuva el-tac ve'l aşir ali (...), ve indena (...) leane allahu men yaudu-l allahu ve'l amire senete ihda ve hamsin ve hamsemie" (Fahriye Bayram)

Çevirisi

"Esirgeyen ve bağışlayan Tanrı adıyla. Şerefli bey, büyük ve yenilmez kumandan, adaletli, efendi, Hak tarafından teyid olunmuş, savaşçı, bilgin, dinin iftihar ettiği İslamın güzeli, imamın zahiri , halkın yardımcısı, devletin bazusu milletin cebli, ümmetin tacı,padişahların güneşi, sultanların azizi, Müslüman askerlerinin şerefi, yükseklikler semasi,hilafetin kılıncı, beylerin efendisi, ziraatçilerin babası, Emir ül mü'minin yardımcısı Artuk

oğlu, Sekman oğlu, Davut oğlu, Kara Arslan-Allah Sultanlığını devamlı kılsın- Yüce Tanrı'ya yakın olmak ve rızasını elde etmek, aynı zamanda şehrin emniyeti için aciz kimselerden baç, öşür, tartılan ve başka ölçü ile satılan şeylerden alınan vergilerin kaldırılmasını emretti. Bunu iade edenlere Allah lanet eylesin (Bu ferman) 551 yılında (4) yazıldı demektir." (Fahriye Bayram)

Vakfiye:

Vakfiyesinin varlığından söz edilmesine karşın, günümüze ulaşmamıştır (Ünal 1989:2078-201).

Plan ve Cephe Tanımı:

Kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı; harim, son cemaat yeri, avlu ve avlu revaklarından (Lev.XXXVIII) oluşur. Dikdörtgen planın ortasında bulunan ve yine kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen planlı avlunun (Lev.XXXVIII Res.l) güneyinde son cemaat yeri denilebilecek nitelikte (5) doğu batı doğrultusunda yaklaşık açık avlu ile eş genişlikte bir revak yer alır. Bu revağın doğu ve batı uçlarındaki açıklıklarla yine, bir revakla eş genişlik ve uzunlukta doğu batı doğrultusunda iki sahınlı harim bölümü vardır. Birbirinden payelerle ayrılan sahınların güneyde bulunan payenin ekseninde, güney duvarda içten ve dıştan yarım yuvarlak bir mihrap yer alır. Mihrabın hemen önünde birinci sahında mihrap duvarına atılan kemerlerle, mihrap önü kubbesi oluşturulurken, ikinci sahında mihrap önü kubbesinin hemen arkasında, kubbe ile eş genişlikte aynalı tonoz uygulaması görülür. Bunun dışında kalan tüm harim mekanı doğu batı doğrultusunda sivri beşik tonozla kapalıdır (Lev.VI).

İç avlunun batısında kalan bölüm iki paye ile, avluyla aynı doğrultu, genişlik ve uzunlukta iki eşit bölüme ayrılmış olup, avluya en yakın olanının 3/2'si kuzey güney doğrultusunda 3/l'i doğu batı doğrultusunda sivri beşik tonozla ardındaki mekan ise tamamen kuzey güney doğrultusunda sivri beşik tonozla kaplıdır (Lev.VI).

Avlu kuzeyinde yeralan doğu batı doğrultusundaki ve diğer revaklarla eş genişlikteki iki revaktan avluya en yakın olanı, batıda minare kaidesi doğuda bir diğer revakla sınırlanırken; ikinci revak batıda duvar, doğuda ise yine bir diğer revakla sınırlanır. Her iki revak diğer tüm mekanlar gibi sivri beşik tonozla kapalıdır (Lev.VI).

Avlunun doğusunda ise yine avlu ile eş genişlikte kuzey güney doğrultusunda iki revak yer alırken, bunlardan avluya en yakın olanı avlunun batısındaki birinci revak ile

aynı planı yansıtıp, ikinci revak kuzey duvarına kadar uzanır. Bu revakta diğerleri gibi sivri beşik tonozla kapalıdır (Lev.VI).

İkinci batı revağının kuzey ucundan, birinci kuzey revağın eksenine gelen doğrultuda, İkinci doğu revağından ve harim güney duvarının doğu ucundan açılan açıklıklarla dışarı ile ilişki kurulur (Lev.VI).

İçte batıda kuzey birinci revağın batı, batı ikinci revağın kuzey ucunda her iki revağın keşiştiği yerde revaklarla eş genişlik ve derinlikte bir minare kaidesi yer alır. Minareye çıkış bugünkü durumu ile birinci kuzey revağın batı ucundan yapılır (Lev.VI).

Yapı dıştan oldukça kütlesel olup, batı duvarındaki kapı açıklığının kuzeyinde, minare kaidesinin ekseninde oluşturulan bir niş, minare kaidesini dıştan görünür duruma getirmiştir (Lev.XXXV). Kuzey duvarda hiçbir hareketlilik gözlemlenmezken, doğu duvarda eksenden kuzeye kaymış durumda, iç mekana giren bir kapı açıklığı görülür (Lev.XXXV Res.2). En hareketli duvar olan güney duvarında eksende, mihrabın dışa taşkın yarım yuvarlak bölümü bulunurken, doğu uçta bir kapı açıklığı görülür. Ayrıca biri eksende, ikisi eksenin batısında ve biri eksenin doğu ucunda olmak üzere üst düzeyde toplam dört küçük boyutlu pencere açıklığı yer alır (Lev.VI, XXXVI). Aynı tip pencerelere doğu ve batı duvarın harim sahınları ve avlu içinde güney revağın eksenlerine gelen yerde üst düzeyde rastlanılır.

Yapının batı duvarının kuzeyinde yer alan minare kaidesinin devamında ise, yuvarlak formlu ünlü eğri minaresi yer alır. Tuğlanın değişik formlarda ve istiflerle kullanılmasıyla oluşturulan minare gövdesi döneminin en ünlü minarelerindendir (Lev.XXXVI Res.l).

Malzeme-Teknik:

Yapıda çeşitli yerlerde kullanılan düzenli kesmetaş, düzensiz kesmetaş alçı ve tuğla kullanımı görülür. Yapının beden duvarında ve payelerin alt kesimlerinde düzgün kesmetaş ve düzensiz kesmetaş kullanımı yoğunlaşırken (Lev.XXXVI Res.2, XXXVIII Res.2) tonozlarda kemerlerde ve minarede tuğla kullanımı görülür (Lev.XXXVI Res.l, XXXVIII). Alçının tek görüldüğü yer ise avlu mihrabıdır.

Süsleme:

Yapıda süsleme minare kaidesi ve gövdesinde görülür. Her iki yerde çeşitli formlardaki tuğla malzeme, değişik istiflerle dizilerek çok çeşitli desenler oluşturulmuştur (Lev.XXXV Res.2, XXXVI Res.l).

Kaynakça:

Ardıçoğlu 1939:64-48; Ardıçoğlu 1964:45,46; Akçay 1966:15-22; Anonim 1966:10-12; Anonim 1992:59-60; Altun 1973:79-94; Altun 1978:27-43; Aşan 1987:29-46; Aşan 1989:81; Berchem 1906:142-146; Bayburtluoğlu 1973:72-74;Bahadır 1979:15,16; Bakırer 1980:37-39; Bakırer 1981:222-229; Gabriel 1940:258,259; Memişoğlu 1977:18-20; Oral 1967:140-145; Savcı 1944:9-11; Sözen 1971:143-145; Sunguroğlu 1958:302-309; Ünal 1989:208,209

2.4. Esediye Camii

Adı:

a) Esediye Camii (Sunguroğlu 1958:278; Ardıçoğlu 1964:64; Anonim 1966:8; Aşan 1989:82; Ünal 1989:209

b) Aslaniye Camii (Sunguroğlu 1958:278; Anonim 1966:8; Aşan 1989:82; Ünal 1989:209)

c) Aslanlı Camii (Ardıçoğlu 1964:64; Evliya Çelebi 1970:106)

Araştırma Tarihi:

Nisan-Mayıs 1995

Levha No:

Lev.VII, XXXIX-XLI

Yeri:

Esediye mahallesi, Aslanlı sokak Ahi Musa Türbesi sağında

Bugünkü Durumu:

Yapı tamamımen harabe şeklinde olup, harim güney ve batı duvarları kısmen ayaktadır (Lev.XL, XLI). Avluya girişi sağlayan portal yıkılmak üzere olup (Lev.XXXIX), avlu çevre duvarları günümüz onarımıdır.

Yapım Tarihi:

Yapım tarihi bilinmemekle birlikte Artuklu dönemine tarihlendirilir. Yapının bir diğer adı olan Aslaniye adının ise, şu an ortada bulunmayan ancak zamanında portalin üstünde yer alan aslan başlarından gelme olduğu (Sunguroğlu 1964:64), bu imgeninde Artuklu hükümdarı Fahrettin Karaarslan'ı simgelediği söylenir (Anonim 1966:8).

Kitabe:

Herhangi bir kitabe verisine rastlanılmadı.

Vakfiye:

Var olduğu bilinmekle birlikte günümüze ulaşmamıştır (Ünal 1989:207,214)

Plan ve Cephe Tanımı:

Kuzey güney doğrultusunda düzgün olmayan dikdörtgen planlı yapının, güney batısında tüm genişliğin yaklaşık 3/2 genişliğinde ve tüm derinliğin yaklaşık yine 3/2 derinliğinde, doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı harim kısmı bulunur (Lev.VII). Harimin doğusunda bulunan kuzey güney doğrultusunda ve harimle eş uzunluktaki eyvan dışında kalan avlu bölümü eksende kuzeyde ve batıda birer açıklık ile dışarıya açılır. Batıdaki açıklığın sadeliğine karşın (Lev.XL Res.2), kuzeydeki açıklık anıtsal portal şeklindedir (Lev.XXXIX).

Beden duvarlarının yarısına kadar yıkılmış olan yapının, harim güney ve batı duvarları kısmen daha sağlam durumda olup (Lev.XL Res.2, XLI Res.2), diğer duvarlar günümüz onarımı şeklinde koruma amaçlı yapılmıştır (Lev.XL Res.1, XLI Res.1).

Harim bölümünün güney duvarında eksende yarım yuvarlak bir mihrap nişi ile onun doğusunda ikinci bir niş bulunurken (Lev.VII, XL Res.2); batı duvarında alt düzeyde eksenin kuzeyinde ve güneyinde iki duvar payandası izi görülür (Lev.VII, XL Res.2). Bu veriler dışında yapının örtü sistemi hakkında hiçbir ize rastlanılmamış olup, harim bölümünün olasılıkla tonozla kapalı olduğu söylenebilir.

Malzeme-Teknik:

Yapıdan geriye kalan izlere bakıldığında yapıda düzgün ve düzgün olmayan kesmetaş ile tuğla kullanımı görülür.

Düzgün kesmetaş malzemenin izlerine rastladığımız portal (Lev.XXXIX), mihrap nişi (Lev.XLI Res.2) dışındaki bölümler, düzgün olmayan kesmetaş malzeme ile kaplıdır. Tuğla malzeme ise sadece, mihrap nişi doğusundaki ikinci niş içinde görülür (Lev.XLI Res.2).

Tuğla dışındaki malzeme, kesmetaş arası moloztaş dolgu tekniğinde kullanılmış olup, bunu en iyi şekilde portalde görmekteyiz (Lev.XXXIX Res.1, XL Res.1).

Süsleme:

Yapıdaki tek süsleme ögesi; portaldeki silmeler ve mukarnaslı kavsaradır (Lev.XXXIV). Bunun dışında varlığı söylenen, ancak günümüze ulaşmayan aslan başlarınıda süsleme elemanı olarak söyleyebiliriz.

Kaynakça:

Anonim 1966:8; Ardıçoğlu 1964:64; Aşan 1989:82; Evliya Çelebi 1970:106; Sunguroğlu 1958:278; Ünal 1989:209,210.

2.5.Alacalı Mescid

Adı:

a) Alacalı Mescid

b) Alacalı camii

Araştırma Tarihi:

Nisan-Mayıs 1995

Levha No:

Lev.VIII,XLII-XLIV

Yeri:

Kentin güneybatısında bugünkü Balak Gazi parkı içinde kuruludur.

Bugünkü Durumu:

Yapının içine girilememesine karşın, dışardan bakıldığında son dönemlerde restorasyon geçirdiği, eski resimlerle karşılaştırıldığında ise orjinalliğini büyük bir şekilde yitirdiği anlaşılmaktadır. Yapı ibadete açık olup, araştırmanın yapıldığı tarihlerde kapalıydı.

Yapım Tarihi:

Kitabesi olmamasına karşın, yaklaşık 600 H./1203-4 M. yıllarına tarihlendirilmektedir konulmaktadır (Aşan 1989:81,82; Sunguroğlu 1958:270).

Kitabe:

Herhangi bir kitabe verisine rastlanılmadı.

Vakfiye:

Vakfiyesi ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur.

Plan ve Cephe Tanımı:

Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapının, güney duvarında eksende yarım yuvarlak mihrap, kuzey duvarında eksende ve onun doğusu ile batısında birer olmak üzere üç pencere bulunurken, batı cephenin kuzey köşesindeki bir kapı ile dışarıya çıkılır. Kuzey ve güney duvarlarında yer alan ikişer adet duvar penceresinden atılan kemerlerle üç ayrı bölüme ayrılan yapı ahşap ile örtülüdür (Lev.VIII).

Batı cephenin kuzeyindeki köşede yer alan kapının hemen sağında bulunan duvar nişi, günümüze ulaşmayan bir bölümle ilişkili olmalıdır (Lev.XLIV Res.l). Ancak günümüzde bu bölümden iz kalmadığı gibi, yine kuzey batı köşede yer alan minareye çıkış kalmamıştır (Lev.XLIV Res.2). Batı cephede ayrıca, eksende dikdörtgen formlu bir pencere açıklığı yer alır.

Kuzey cephede alt düzeyde yer alan üç adet dikdörtgen pencere dışında, üst düzeyde eksende bir başka dikdörtgen pencere yer alır. Alttaki pencerelerin sivri kemerli alınlıklarına karşılık, üstteki pencere sade bir şekilde yapılmıştır (Lev.XLII). Aynı şekilde kuzey cephenin bu hareketliliğine karşılık, doğu ve güney cepheler oldukça sade olarak yapılmıştır. Her iki cephede de üst düzeyde cepheye eşit aralıklarla yerleştirilmiş dikdörtgen formlu üçer adet pencere açıklığı yer alır (Lev.XLIII Res.l).

Yapının belkide en orjinal bölümü olarak günümüze ulaşan minaresi, kuzey batı köşede yer alıp, çift renkli taşın değişik şekillerde kullanılmasıyla yapılmıştır (Lev.XLIII Res.l, XLIV). Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi, minareye çıkış daha önce var olupta; günümüze ulaşmayan bir bölüm ile ilgili olup, şu an batı cephede açık bir şekildedir (Lev.XLIV).

Malzeme-Teknik:

Düzgün ve Düzgün olmayan kesmetaş malzeme ile ahşabın kullanıldığı yapıda, özellikle kuzey cephede belirgin bir şekilde malzemenin kullanımı görülmektedir. Bugün sıva ile kaplı olmasına karşın cephelerde karışık olarak düzgün ve düzgün olmayan kesmetaşın kullanıldığını bilmekteyiz (Lev.XLII Res.l). Yapının girişinde ve minaresinde ise kesmetaş malzeme kullanılırken (Lev.XLIII), örtü sisteminde ahşap kullanılmıştır.

Süsleme:

Yapı içine girilemediğinden yapı ile ilgili süsleme giriş kapısında minare ve kuzey cephedeki pencerelerde görülmüştür.

Kapının iki yanında yer alan sütunceler ile pencerelerde kullanılan sivri kemerli alınlıklar dışında; minarede çift renkli taş kullanılarak, süslemeler yaratılmıştır (Lev.XLII Res.2, XLIII Res.2, XLIV Res.2).

Kaynakça:

Altun 1978:76-78; Anonim 1966:3; Anonim 1992:60; Aşan 1989:81,82; Memişoğlu 1977:14; Sunguroğlu 1958:270-273

2.6. Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi

Adı:

a) Fetih/Fatih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi (Aşan 1989:82;Ünal 1989:220)

b) Şeyh-i Kainat (Aşan 1989:82; Ünal 1989:220)

Araştırma Tarihi:

Nisan-Mayıs 1995

Levha No:

Lev.IX, XLV, XLVI Res.1

Yeri:

Harput'un yaklaşık 1.5- 2 km doğusunda aynı adla anılan yerdedir.

Bugünkü Durumu:

Halen mescid ve türbe olarak kullanılmakta olup, türbenin üst katı mevcut değildir. Alt katı çatı ile örtülerek türbe olarak kullanılmaktadır.

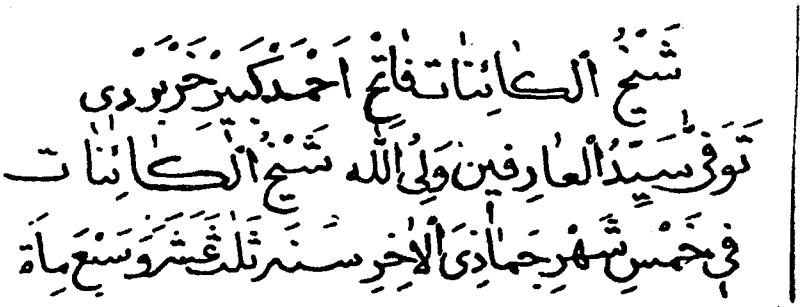
Yapım Tarihi:

Yapım tarihi konusunda net bir veri ve kitabe olmamasına karşın, 713 H./1313 M. tarihlerine bağlanır (Ünal 1992:145).

Kitabe:

Bulamadığımız, ancak yapım kitabesi olduğu söylenilen kitabe.

metin

(Sunguroğlu 1958:326)

Transkripsiyonu

"Şeyh-ül Kainatı Fatih ahmet Kebir Harputi, tavaffa seyy'd-el arifin ve lillahi şeyh-ül kainati, fi hamse şehri cemaz-el ahiri sanar seleseaşara ve seb'amie" (Fahriye Bayram)

Çevirisi

"Kainatın şeyhi Harputlu Fatih Ahmet kebir, sözünde duran, alimlerin seyyidi ve kainatın şeyhi, beşinci ayda Mayıs (?) 713" (Fahriye Bayram)

Vakfiye:

Vakıf kaydının varlığına karşın (Ünal 1989:207,220); günümüze ulaşmamıştır.

Plan ve Cephe Tanımı:

Kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen bir mekan ile bu mekana doğru duvarın güneyinde birleşik içten ve dıştan sekizgen bir mekandan oluşan yapının; mescid olarak kullanılan dikdörtgen planlı bölümü, doğu ve batıda eksendeki duvar payelerine oturan kemerle ikiye ayrılmış olup, her iki bölüm batıda, eksenlerinde birer pencere açıklığı ile aydınlanırken; güney duvarda eksende, yarım yuvarlak bir mihrap bulunur. Kuzey duvarda yine eksende açılan bir kapı ile dışarıya açılan yapıda, doğu duvarın kuzeyindeki bölümde, eksende kare bir niş yer alır (Lev.IX).

Batı cephesi ile kuzey batı cephesi mescid ile birleşik olan sekizgen türbeye, kuzeydeki cephe ekseninde açılan bir kapı ile girilir ve güneydoğu cephesinde yer alan bir mazgal pencere ile aydınlanır (Lev.IX).

Gerçekte türbenin mezar odası olan sekizgen mekan kubbe ile örtülürken; dikdörtgen planlı mescid, düz çatı ile kapalıdır.

Yapı kompleksinin kuzey cephesinde batıda mescid kapısı bulunurken; doğuda türbe kapısı ile, bu kapının sağında kare formda bir duvar nişi yer alır (Lev.XLVI Res.I). Doğu cephede sadece türbe yapısının beden duvarları görülürken, güneydoğu cephede türbeyi aydınlatan mazgal pencere görülür (Lev.XLV). Güneyde her iki yapının beden duvarları dıştan izlenirken, Batıda sadece mescid yapısının beden duvarları ile, cephede eşit aralıklarla ayrılmış dikdörtgen formlu pencereler görülür.

Malzeme-Teknik:

Her iki yapıda da düzgün ve düzgün olmayan kesmetaş kullanımı görülür. Mescid duvarlarında, genelde düzgün olmayan kesmetaş kullanımı görülürken; türbe yapısında, düzgün kesmetaş malzeme kullanımı açıkça görülür (Lev.XLV).

Süsleme:

Herhangi bir süsleme izi görülmemektedir.

Kaynakça:

Anonim 1966:9; Anonim 1992:61; Aşan 1989:82,83; Memişoğlu 1977:25; Önkal 1977:227-229; Önkal 1987:320,321; Önkal 1992:141-153; Sunguroğlu 1958:325-330; Ünal 1989:220

2.7.Ahi Musa Mescid ve Türbesi

Adı:

Ahi Musa Mescid ve Türbesi

Araştırma Tarihi:

Nisan-Mayıs 1995

Levha No:

Lev.X, XLVI Res.2, XLVII, Res.1

Yeri:

Esediye mahallesi, Aslanlı sokak, Esediye Camii sağında

Bugünkü Durumu:

İnceleme yapıldığı tarihlerde yapı içinde onarım ve tadilatların devam ettiğini gösterir malzeme vardı. Ancak, içine girilemedi.

Yapım Tarihi:

Yapım tarihini belirten kayıt ve kitabe olmamasına karşın Artuklu dönemi sonu Selçuklu dönemi başlarına tarihlendirilir. Memişoğlu yapıyı, bugün var olmayan kitabesinden yola çıkarak, 1185 yılına tarihlendirir (Memişoğlu 1973:54)

Kitabe:

Herhangi bir kitabe verisine rastlanılmadı.

Vakfiye:

Vakfiyesi ile ilgili olarak, elimize ulaşan bilgi yoktur.

Plan ve Cephe Tanımı:

Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir mescid ve ona güney duvarın doğusunda birleşik, yaklaşık 1/2 genişliğinde, doğu batı doğrultusunda dikdörtgen panlı bir türbe yapısından oluşan yapının, mescid olarak kullanılan mekanı, kuzey ve güney duvarlarından atılan kemerlerle üç eşit bölüme ayrılmış olup, batı duvarda eksende ve güneyinde birer küçük kare duvar nişi yer alır. Mescid yapısının orta bölümünün güney ekseninden türbe yapısına geçilirken; doğu duvarın kuzey köşesindeki bir kapı ile dışarı çıkılır. Türbe yapısının doğu duvarı ekseninden, hafif olarak kuzeye kaymış durumda bir

pencere açıklığı yer almakta olup, her iki birimde doğu batı doğrultusunda beşik tonozla kapalıdır (Lev.X).

Yapının, dışta doğu cephesinde, kuzeyde mescide giriş kapısı ile, güneyde dikdörtgen formlu türbe penceresi yer alır (Lev.XLVII Res.l). Güney ve batı cepheler sağır cepheler olup, kuzey cephede eksende ve batıda iki pencere açıklığı görülür (Lev.XLVI Res.2).

Malzeme-Teknik:

Restorasyonu halen devam ettiğinden yapı yenilenmiş olup, yapının orijinal malzemesi konusunda veri yoktur. Şu anki malzeme kesmetaş kaplama olup, orjinalinde de olasılıkla düzgün ve düzgün olmayan kesmetaş malzemenin kaplama, moloz malzemenin dolgu olarak kullanıldığı düşünülebilir.

Süsleme:

Orjinal yapı mevcut olmadığından süslemesi konusunda herhangi bir şey söylenemez.

Kaynakça:

Anonim 1966:7,8; Aşan 1989:83; Memişoğlu 1973:54;Sunguroğlu 1958:315,316; Ünal 1989:212

2.8.Mansur Baba Türbesi

Adı:

Mansur Baba Türbesi

Araştırma Tarihi:

Nisan-Mayıs 1995

Levha No:

Lev.XI, XII, XLVII Res.2, XLVIII Res.1

Yeri:

Ulu Cami mahallesi, Nizamettin caddesi ile İmameddin sokağın birleştiği köşede, doğuda yer alır.

Bugünkü Durumu:

İki katlı yapı günümüzde onarım geçirmiş ve tamamen yenilenmiş durumda olup, ziyarete açık durumdadır.

Yapım Tarihi:

Yapım tarihini belirten kayıt ve kitabe olmamasına karşın, XI yy. sonu ile XIII yy. başı arasına tarihlendirilir.

Kitabe:

Herhangi bir kitabe verisine rastlanılmadı.

Vakfiye:

Mansuriye Zaviyesi olarak vakfiyesi bulunmasına karşın (Ünal 1989:207,218),günümüze ulaşmamıştır.

Plan ve Cephe Tanımı:

İçten ve dıştan sekizgen ve iki katlı yapının üst katında doğu, güney ve kuzey eksenlerinde birer pencere, batı eksende kapı açıklığı yer alırken; batı cephe önündeki platformun sağında ve solunda, kuzeydoğu ve güneydoğu cephelere birleşik merdivenler yer alır (Lev.XI).

Mezar odası da üst kat gibi içten ve dıştan sekizgen olup; doğu, kuzey ve güney eksenlerde mazgal pencerelerle dışarı açılırken, batı eksende yer alan bir kapı ile dışarı çıkılır (Lev.XII).

Mezar odası yıldız tonoz ile örtülüyken (Lev.XII); üst kat, içerden kubbe (Lev.XI), dışardan piramidal külah ile örtülüdür (lev.XLVIII Res.I).

Malzeme-Teknik:

Son restorasyondan önce 1973 yılında çekilmiş fotoğrafından anladığımız kadarı ile yapı, Feth Ahmet taşı olarak anılan kum taşından, düzgün kesmetaş şeklinde işlenerek yapılmıştır (Lev.XLVII Res.2). Ancak, günümüzde tamamen kesmetaş olarak yeniden inşa edilmiştir (Lev.XLVIII Res.I).

Süsleme:

Orjinal yapı özelliğini kaybettiğinden süsleme konusunda birşey söylenemiyor. Ancak olasılıkla hiçbir süsleme olduğunu düşünemiyoruz.

Kaynakça:

Anonim 1966:9; Anonim 1992:61; Memişoğlu 1977:24; Sunguroğlu 1958: 331-333; Ünal 1989:218,219

2.9. Zahiri Baba Türbesi

Adı:

Zahiri Baba (6) Türbesi

Araştırma Tarihi:

Nisan-Mayıs 1995

Levha No:

Lev.XIII, XLVIII Res.2

Yeri:

Sara Hatun Mahallesi, Sara Hatun Camii'nin kuzey doğusunda yer alır.

Bugünkü Durumu:

Türbe olarak ziyarete açık durumda olup, basit bir onarım geçirip yenilenmiş durumdadır.

Yapım Tarihi:

Yapım tarihi konusunda hiçbir kayıt ve kitabe olmamasına karşın, Artuklu dönemine tarihlendirilir (Ünal 1989:215).

Kitabe:

Herhangi bir kitabe verisine rastlanılmamıştır.

Vakfiye:

Melik Zahiriye Medresesi olarak vakıf kaydı bulunmasına karşın (Ünal 1989:215), günümüze ulaşmamıştır.

Plan ve Cephe Tanımı:

Kuzey güney doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlı yapının; güney duvarı ekseninde bir pencere, batı duvarının kuzey ve güney duvarlarına yakın yarım yuvarlak iki niş ile, kuzeydoğu köşesinde bir kapı açıklığı yer alırken, gemi teknesi tonozla örtülüdür (Lev.XIII).

Dışta doğu cephede kuzey doğu köşede yer alan kapı ile (Lev.XLVIII Res.2), güney cephede yer alan dikdörtgen formlu bir pencere açıklığı dışında, diğer cepheler sağır cephedir.

Malzeme-Teknik:

Orjinal yapı olmadığından ve mecut olan yapı sıva ile kaplı olduğundan malzeme ve teknik konusunda birşey söylenemez. Orjinalinde Zahiri Baba külliyesinin bir parçası olan yapının kesmetaş ile yapılmış olması gerekir.

Süsleme:

Süsleme ile ilgili herhangi bir veri yoktur.

Kaynakça:

Sunguroğlu 1958:321

3.SELÇUKLU YAPILARI

3.1.Arap Baba Mescid ve Türbesi

Adı:

a) Arap Baba Mescid ve Türbesi (Sunguroğlu 1958:310; Ünal 1989:212)

b) Alacalı Mescid (Sunguroğlu 1958:310; Ünal 1989:212)

c) Arap Baba Camii (Ardıçoğlu 1964:63)

Araştırma Tarihi:

Nisan-Mayıs 1995

Levha No:

Lev.XIV, XV, XLIX-LI

Yeri:

Sara Hatun Mahallesi, Yakut Sokak No:18

Bugünkü Durumu:

İki katlı yapının üstte bulunan mescid ve türbe ikinci katı, onarım nedeniyle ibadete ve kullanıma kapalı durumdayken, Arap Baba'nın mumyasının bulunduğu alt kattaki mezar odası ziyarete açık durumdadır.

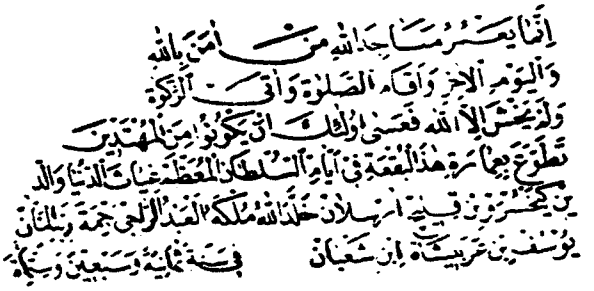
Yapım Tarihi:

Kitabesine göre 678 H./1276 M. (Ardıçoğlu, 1964:64); 1279 M. (Ünal 1989:212) yılına tarihlendirilir.

Kitabe:

Mescid giriş kapısı üstündeki kitabe

Metin

(Sunguroğlu 1958:312)

Transkripsiyonu

"İnnema ya'mürü mesacidallahi men amene billahi vel-yevmil-ahiri ve akamesselate ve atezzekate ve lem yahşe ilallahe feasa ülaike en yekunu minel-mühtedin. Tetavvea bi imareti hazel-bükati fi eyyamissultanül-muazzam Gıyaseddünya veddin keyhusrev bin-i Kılıç Arslan halledallahü mülkehu el abdürraci rahmete rabbihülmemnan. Yusuf bin-i Arabişah ibn-i Şaban. fi seneti sevmaniye ve sebin sitte mie." (Sunguroğlu 1958: 311,312)

Çevirisi

"Allahın mescitlerini, ancak Allaha ve ahiret gününe inanan, namazlarını kılan, zekatlarını veren ve Allahdan başkasından korkmayan kimseler yapar ve imar ederler, umarım ki, bunlar doğru yolu bulmuş ve hidayete ermiş kimselerdir. Bu metin ve ali bina, Selçuk Sultanlarından din ve dünyası ma'mur ve abadan olan büyük Sultan Kılıç Arslan'ın oğlu Keyhüsrevin zamanında ve onun istek ve emirleriyle, Şabanın torunu ve Arabi Şahın oğlu Sahibül-Ataya vel-İhsan olan Cenab-ı Hakkın rahmetini rica eden Yusuf tarafından hicretin 678 inci yılında yapılmıştır." (Sunguroğlu 1958:312,313)

Vakfiye:

Vakfiyesi bulunmasına karşın (Ünal 1989:213), günümüze ulaşmamıştır.

Plan ve Cephe Tanımı:

Doğu ve batı doğrultusunda dikdörtgen planlı (minareyi hariç tutarsak) yapı, eksenden batıya kayan bir duvarla iki mekana ayrılmış olup; mescid olarak kullanılan doğudaki kare mekanın güney duvarında eksende üç cepheli mihrap, mihrabın doğusunda ve batısında eş genişlikte, iki pencere açıklığı bulunur. Doğu duvarında eksende, diğerleri ile eş genişlikte birer pencere açıklığı; kuzey duvarında doğu köşede, pencerelerle eş genişlikte bir kapı, güney köşesinde helezonik merdivenli minareye açılan bir kapı bulunur. Batıda türbe ile ortak duvarda eksenin kuzeyinde ve güneyinde yine pencerelerle eş genişlikte iki açıklık bulunur. Bunlardan güneyde kalan, pencere açıklığı olarak kullanılırken, kuzeyde bulunanı; türbe üst katına geçişi sağlayan kapı olarak kullanılır (Lev.XIV)

Yapı kompleksinin içte batıda kalan ve türbe olarak kullanılan ikinci kat mekanı ise; kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, güneyde ve kuzeyde eksenlerde yer alan iki pencere ile aydınlanırken, batı duvarı sağırdır. Doğu duvar ise mescit batı duvarı ile ortak olduğundan, aynı planı yansıtır (Lev.XIV).

Birleşik yapının kare planlı mescid bölümü üçgen kuşakla geçilen kubbe ile örtülüyken; türbe ikinci katı olarak kullanılan bölümü, kuzey güney doğrultusunda sivri beşik tonozla örtülüdür (Lev.XIV).

Dışta kuzey cephede, doğu köşede yapının kitabesinin de yer aldığı (Lev.XLIX Res.l) giriş kapısı (Lev.XLIX Res.2) ile, eksende alt düzeyde beşgen kaidesi bulunan yuvarlak gövdeli minare (Lev.L Res.l) ve en batıda dikdörtgen formlu türbe ikinci kat kuzey penceresi yer alır. Doğu cephede, eksende yer alan dikdörgen formlu pencere dışında başka bir şey görülmezken; güney cephede üstte, mescid ve türbe ikinci katlarını aydınlatan pencereler yer alır. Türbe ikinci kat penceresi ile aynı eksende altta, türbenin mezar odasına girişi sağlayan başka bir dikdörtgen kapı açıklığı görülür (Lev.LI). Batıda kalan cephe ise diğer cephelerden farklı olarak sağır cephe olarak düzenlenmiştir.

Türbe ikinci kat planı ile paralel olarak altta bulunan türbe mezar odasının dışarı ile tek ilişkisi, güneyde eksende bulunan giriş kapısı olup, aynalı tonoz ile örtülüdür (Lev.XV).

Malzeme-Teknik:

Orjinal yapıyı gösteren fotoğraflarda düzgün kesmetaş ve düzensiz kesmetaş kullanıldığı görülen yapıda (lev.LI Res.l), yapılan son restorasyonda düzgün kesmetaş kullanılmıştır (Lev.LI Res.2). Yapıda kesmetaş malzeme dışında; tuğla, çini ve alçı malzemelerde kullanılmıştır.

Süsleme:

Harput'ta bulunan yapılar içinde en yoğun süsleme programına sahip yapının mihrabında ve kubbesinde kullanılan çiniler, döneminin en önemli örneklerindendir. Minare kaidesinin hemen üstünde gövdenin en alt kuşağında görülen alçı malzeme (Lev.L) minarede de çini kullanımı olduğunu gösterir. Kuzey batıda yer alan giriş kapısında görülen silmeler ile de giriş hareketlendirilmiştir (Lev.XLIX Res.2).

Kaynakça:

Ardıçoğlu 1964:63,64; Anonim 1966:5,6; Anonim 1992:61; Aşan 1989:82; Memişoğlu 1977:20-22; Önkal 1977:500-503; Önkal 1985:32; Önkal 1992: 141-153; Sözen 1971:142-143; Sunguroğlu 1958:310-315;Ünal 1989:212,213

4.AKKOYUNLU YAPILARI

4.1.Sara Hatun Camii

Adı:

a)Sara Hatun camii (Gabriel 1940:259; Sunguroğlu 1958:285; Ardıçoğlu 1964:74; Sözen 1981:59;)

b) Saray Hatun Camii (Ünal 1989:209; Sümer 1990:631)

c) Uzun Hasan Oğulları Camii (Sümer 1990:631)

Araştırma Tarihi:

Nisan-Mayıs 1995

Levha No:

lev.XVI, LII, LIII

Yeri:

Sara hatun Mahallesi, Aslanlı Sokağın meydanla birleştiği yerde Meydan Camiinin karşısında.

Bugünkü Durumu:

Harput Camilerinin en sağlam durumda olanı ve en büyüğü olup, halen ibadete açık olarak kullanılmaktadır.

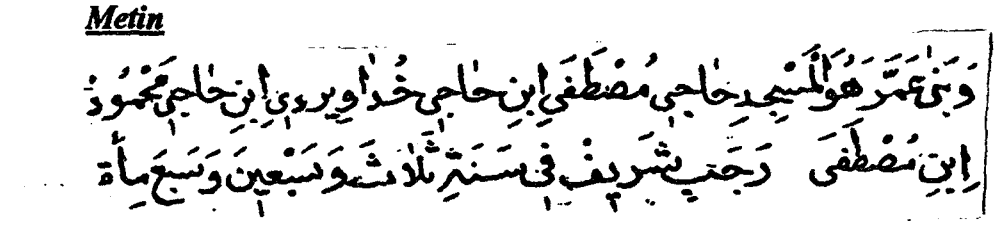
Yapım Tarihi:

Yapım tarihini veren yapıt ve kitabesi bulunmamasına karşın, adını aldığı Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın annesi Sara/Sare Hatun adından alan yapı, Akkoyunlulur dönemine XV. yy. ikinci yarısına tarihlendirilmektedir.

Kitabe:

onarım kitabesi

Metin

وبنى عمره هو المسجد حاجي مصطفى ابن حاجي خداويردي ابن حاجي محمود
ابن مصطفى رجب شريف في سنة ثلاث وسبعين وسبع مأة

(Sunguroğlu 1958:285)

Transkripsiyonu

"ve bena ammede huv-el mescidi Halıcı mustafa ibn Hacı Hüdaverdi ibn Halıcı Mahmud-ibn Mustafa recebi şerif fi senar selase ve sebin ve seb'amie" (Fahriye Bayram)

Çevirisi

"Bu mescidi, Mustafa oğlu, Halıcı Mahmud oğlu, Hacı Hüdaverdi oğlu Halıcı Mustafa imar ettirdi. Recep ayı 773" (Fahriye Bayram)

Vakfiye:

Varlığı söylenmesine karşın (Ünal 1981:207) mevcut değildir.

Plan ve Cephe Tanımı:

Kare planlı yapının merkezinde bulunan kubbeyi taşıyan dört sütunun oluşturduğu kare mekanın doğu ve batı ekseninde, kuzey güney doğrultusunda; kuzey ve güney eksenlerinde doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı dört bölüm yer alır. Çapraz eksenlerde eş genişlikte dört kare bölüm bulunurken; güneyde eksende bulunan yarım yuvarlak mihrabın sağında ve solunda ikişer, doğu duvarda güneydoğu kare mekanda iki, ortadaki dikdörtgen mekanda iki ve kuzey doğu kare mekanda bir olmak üzere toplam dokuz adet pencere açıklığı yer alır. Kuzey eksende bulunan pencere ve iki kapı açıklığı yer alır. Kuzey eksende bulunan pencere ve iki kapı açıklığı son cemaat yerine açılırken; batı duvarında üst düzeyde dört pencere açıklığı bulunur (Lev.XVI).

Kuzey cephede, içteki kuzey dikdörtgen mekanda eş genişlikte, iki sütundan beden duvarlarına ve yan duvarlara atılan kemerlerle oluşturulan üç bölümlü bir son cemaat yeri ve son cemaat yerinin batı duvarından geçilen bir minare bulunur (Lev.XVI, LII Res.l).

Yapı, içte orta mekan kubbe, çapraz eksenlerdeki kare mekanlar çapraz tonoz, yan eksenlerdeki dikdörtgen mekanlar beşik tonozla örtülüyken; son cemaat yerinin üç bölümüde, kubbe ile kapatılmıştır (Lev.LII Res.l).

Son cemaat yeri ile minareyi bulunduran kuzey cephe dışında, doğu cephede dikdörtgen formlu toplam beş adet pencere açıklığı ile birlikte, kuzey köşe ile eksenin sağında ve solunda iki duvar payandası görülür (Lev.LII Res.2). Güney duvarda, eksenin sağında ve solunda yer alan dikdörtgen dört adet pencereye karşılık (Lev.LIII); yine eksenin sağında ve solunda iki, doğu ve batı köşelerde iki olmak üzere dört duvar

payandası yer alır. Batı cehpede (Lev.LIII Res.2), üst düzeyde dört pencere açıklığı görülür.

Malzeme-Teknik:

Yapı komple yenilendiğinden orjinal malzemesi konusunda elimizde yeterince bilgi yoktur. Mevcut yapı düzgün olmayan kesmetaşla yapılmış olmasına karşın; minaresindeki malzemeye batığımızda, orjinal malzemeyi de düzgün kesmetaş diye düşünmek gerekir. Teknik olarakta düzgün kesmetaş arası moloztaş dolgu duvar tekniğini düşünebiliriz.

Süsleme:

Yapının orjinal süslemesi ile ilgili veri yoktur.

Kaynakça:

Ardıçoğlu 1964:74; Gabriel 1940:259; Sözen 1981:59-62; Sunguroğlu 1958:285-302; Sümer 1990:631,632; Ünal 1989:209

5.GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN YAPILAR

5.1.Maristan

Adı ve yeri bilinmeyen bu hastahane yapısının varlığını, kalede kullanılan bugün Harput müzesinde bulunan kitabelerden öğrenmekteyiz (Kat.No:2.2.İç Kale kit. b,c). 626 H./1228 M. tarihli yapı kitabesinde okunabilen "Marsan" kelimesinin, hastahane ile eş anlamlı "Maristan"ın karşılığı olarak kullanıldığı söylenmektedir ki, yapının banisi de "El Melik ül-Muiz" ünvanlı Nureddin Artukşah'dır (Ardıçoğlu 1964:59).

Artuklu döneminde yapılan yapı, bir süre sonra kullanılamaz duruma gelmiş olmalı ki, yapının taşları iç kalenin onarımında kullanılmıştır. Planını bilemediğimiz yapının yeri olarak; malzemenin iç kalenin batı duvarlarında kullanılması, güney ve doğu bölgelerinin gayri müslim yerleşimi olması ve batı bölgesinin yerleşime uygun olmaması nedenleriyle, iç kalenin kuzey batısını düşünmekteyiz (Lev.II).

5.2.Zahiriye Camii ve Medresesi

Evliya Çelebi'nin Harput'taki yapılardan söz ederken adını verdiği Zahiriye Camii ve Medresesi (Evliya Çelebi 1970:106) ile ilgili elimize ulaşan herhangi bir bilgi olmamasına karşın, bugünkü Zahiri Baba Türbesi'nin bulunduğu yerde oldukları tahmin edilmekte olup, Artuklu dönemine tarihlendirilmektedir (Ünal 1989:212,215).

5.3.Dere Hamamı

Son yıllara kadar varlığını koruyan yapı (Lev.LVI Res.1),günümüzde görülmemektedir. Ancak, yapıyı yok olmadan görenlerin tanımına göre, Harput'un doğusunda Hacılar mahallesi Çatalkaya denilen yerdeymiş (Sunguroğlu 1958:365; Altun 1978:184).

Kaynaklarda yapı planı ile ilgili bilgi verilmezken; 1232 yılına kadar Harput'ta hüküm süren, İmameddin Ebubekir tarafından yaptırıldığı söylenir (Sunguroğlu 1958:366; Anonim 1966:8; Altun 1978:184)

5.4. Darphane

Yerini ve yapım tarihini bilemediğimiz bir yapı olarak varlığını, tarihi kayıtlardan öğrenmekteyiz. Buna göre; 1185 yılında Harput hükümdarı Nureddin Mehmed'in ölümüyle boşalan ve o sıralarda Selahaddin Eyyubi'ye yardım için Musul kuşatmasında bulunan İmameddin Ebubekir'in yerine, tahta Kutbeddin sokman oturtulur. Bu olay üzerine İmameddin Ebubekir, geri dönerek Harput'u ele geçirir ve adına para bastırır (Ardıçoğlu 1964:47).

İşte bu olaydan yola çıkılarak yapı 1185 öncesine dayandırılırsa da, ilk yapılışı hakkında bilgi verilmez (Anonim 1982:2571; Ünal 1989:222). Yapının uzunca süre kullanıldığı Uzun Hasan, Rüstem Han, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni dönemlerinde, Harput'ta basıldığı bilinen sikkelerden anlaşılır (Ardıçoğlu 1964:73; Ünal 1989:222).

Yapının yeri bilinmezse de, öneminden dolayı daha iyi korunduğu düşünülen, iç kale içinde olması gerekir diye düşünmekteyiz (Lev.II).

5.5. Kale Camii

Günümüzde izine rastlanılmayan; ancak, kısa süre öncesine kadar izleri görülebilen (Lev.LVI Res.2) yapının iç kale içinde, kale kapısından içeri girilince Hisarın üstüne çıkan yolun sağında yer aldığı söylenilmektedir (Sunguroğlu 1958:279).

Tanımlamaya göre; kare planlı basit tipte olan yapı, güney ve kuzey cephelerdeki üçerden, toplam altı pencere ile aydınlanırken, tonoz ile örtülüdür (Sunguroğlu 1958:279). Yapım tarihi olarak daha önce var olan, günümüze ulaşmayan kitabesine göre 805 H./1398 M. tarihi verilir (Ardıçoğlu 1964:72; Ünal 1989:210).

Evliya Çelebi, yapı için bir yerde minareliydi, diğer bir yerde minaresizdi derken (Evliya Çelebi 1970:106), gerçekte minaresinin var olup olmadığı bilinmez.Ancak, bir zamanlar var olduğu,sonradan yıkıldığı söylenir (Sunguroğlu 1958:279).

BÖLÜM NOTLARI

(1)Kalenin batı duvarında bulunmaktayken, çöken bir burçtan alınıp, eski belediye bahçesi arka duvarına konulmuş (Ardıçoğlu 1964:67) olup, araştırmalarımızda bulunamamıştır. Yazılı metin transkripsiyondan ve Ardıçoğlu kolleksiyonunda bulunan kitabe fotoğrafından yararlanılarak yazılmıştır.

(2)Kitabenin bulunduğu yer oldukça yüksek olup,fotoğrafi çekilemedi.Ancak, Ardıçoğlu 1936 yılında kurulan bir iskeleye çıkıp, diğer kitabelerle birlikte bunuda okumuştur. Metin ise bu transkripsiyondan yararlanılarak yazılmıştır.

(3)Minberin sol tarafindaki kitabelerde "Bu cami'in Kazvinli alevi (Hazreti Ali mensuplarından) Emir Kıya oğlu Büyük Emir, dininin şerefi ve tacı, sadatın yücesi, büyüklerin iftihar ettiği mücahitlerin istinatgahı vefa babası (ço vefalı) -Azizi'llah tev fikını devamlı, eylesin izzet ve ikbalinde yüksek mevkide baki kılsın- tecdid etti."; sağ tarafindaki kitabelerde "Büyük Emir, Yüce Kumandan, Dinin Şahabı, İslamın ziyneti, devletin feyyazı, milletin kıymeti, hükümdarın yardımcısı, padişahların ve dinin kılıcı, aslan ve emirlerin sevgilisi ve müminlerin beyinin oğulları Sa'duddin oğlu Kutluğ Bey ve Çubuk oğlu Kıya Ali günlerinde (yapıldı). Allah onlarınşan ve şerefini muhafaza buyursun. Memleketlerini ebedi kılsın." yazmaktadır (Aşan 1987:35,36)

(4)Bu tarih daha öncede tartışıldığı gibi, sorunlu olup H.551 ve H.561 tarihlerine koyanlarlarda vardır.

(5)Bu mekanda bulunan avlu mihrabı, bu mekanın son cemaat yeri olabileceği düşüncesini doğurmaktadır.

(6)Mardin Artuklulari'ndan Melik üz-Zahir İsa (1376-1407) adlı bir hükümdar ismine rastlanırsada, Harput'la ilgisi bilinmez.Yine Eyyubi hükümdarlarından Melik'üz Zahir adı ile ilgisi bilinmemektedir (Ünal 1989:215).

IV.DEĞERLENDİRME

I- TÜRK DÖNEMİ ANADOLUSUNDA TİCARET VE KENTSEL KİMLİK

Türklerin Anadolu'ya girmesi ile birlikte kentleri terkeden bir kısım yerli halklar batıya, Balkanlar'a, Toroslara ve diğer dağlık bölgelere çekilirken (Turan 1971:38); fethedilen kentlere başlangıçta, önce askeri garnizon ve komutanlar , ardından memurlar, tüccarlar, zanaatçılar, kent yaşamını tercih eden Türkmenler vb. gruplar kentlere yerleşmeye başlamışlardır (Kuban 1978:58; Cahen 1984:157; Gordlevski 1988:185).

Kentlere yönelen Türkmenler, bir yandan kentler içinde yerli halklarla birlikte yaşayıp yeni mahalleler kurarken; bir bölümü mevcut kentlerin yakınında yeniden kent kurmayı denemişlerdir. Ancak kentlere yerleşenden çok, kentsel yaşama hazır olmadıklarından köyleri tercih eden Türkmenlerin olması sonucu, kentlerdeki nüfusu arttırmak için; dervişler tımar sahibi yapılarak kentlere yerleştirilmiş ve bir miktar daha nüfus, bu sayede kentlere çekilmiştir. Dervişlerin kurdukları zaviyeler etrafında oluşturulan bu mahalleler ise, yapıyla aynı adı alarak gelişmişlerdir (Kuban 1978:59-61).

XII.yy'da ustalık gerektiren zanaatlar, yerli halkın elindedir. Mimarlar, duvar ustaları, taş ustaları gibi dallarda uğraş veren zanaatçılar, genellikle gayrı müslimlerdi. Her ne kadar Anadolu'ya yerleşen Türk grupları arasında da çeşitli ustalar varsa da, yerli ustaların daha ince bir işçilikle çalışıp,üretim yaptıklarının farkına varan Türkler, yeni yerleşimleri sırasında yerli ustaları kullanmayı tercih etmişlerdir. Yapılaşma dışında yerel sanayide de yerli halkların söz sahibi olduğu görülür. Erzincan halkının önemli bölümünü oluşturan Ermeniler, dokumacılık sektörünü ellerinde tutuyorlardı. Aynı şekilde Erzurum'da yaşayan Ermeniler, maden işleme sektörünü; Antalya ve Alanya civarındaki Ermeniler, kuyumculuk sektörünü; Ladik'te yaşayan Rumlar, Pamuklu dokuma sektörünü; Aksaray'da yaşayan Rumlar, Halı dokuma sektörünü ellerinde tutuyorlardı (Gordlevski 1988:188-190).

Bütün bunlara karşınTürkmenler, bir süre sonra göçebe yaşam tarzı içinde kendi soyunu devam ettirme kaygısından ve üretimin günlük ihtiyaçlar üzerine kurulu olmasından kurtularak; ticaretin getirdiği ekonomik rantın farkına varıp, sadece soy devamlılığı kuralından uzaklaşarak, günlük rantın üzerine kurulu ekonomik yaşama geçmişlerdir. Bunun sonucunda da, kendi üretiminde bulunan ve sektörel olarak elinde tuttuğu et ve süt ürünleri ile, bunların yan ürün sektörünü, pazar ekonomisi içine sürerek, karşılıklı ihtiyaç gidermeyi öğrenmiştir.

Bir süre sonra, kendi kendine yeten doğal ekonomi, giderek kentler arası, bölgeler arası ticari değişim şekline dönüşerek, ticaret yaygınlaşmış, pazar büyümüş ve ortaya hem üretimle hem satışla uğraşan yeni bir sınıf olarak tüccarlar çıkmıştır. Yapılan ticaretin getirisi ile de kentler büyümeye başlamıştır. Kendi ürününü dış pazarlara süren feodaller, karşılığında yerli zanaatçıların yaptığı kimi ürünleri beğenmeyerek; Mısır, Suriye, Bağdat, Çin, Orta Asya, Şiraz, Gürcistan, Kafkasya, Rusya, vb. yerlerden çeşitli ürünler getirerek bunları iç pazara sürmüştür (Gordlevski 1988:208,209).

Devletin aldığı gerekli önlemler ticareti geliştirdiği gibi; hem feodallerin geliri, hem de devletin geliri artmaktaydı. Vergisini alan devlet, ticarete para yatırıp kar elde eden feodal. Bu ilişki ağı, beraberinde çeşitli yaptırımları getirmekteydi. Gerek Sultanlar, gerek diğer yetkililer (feodaller ve devlet görevlileri), ticaret yollarına güvenliği sağlayıcı kervansaraylar yaparken; devlet, güvenlikten sorumlu olmak adına, bir tür sigorta görevini görmekteydi (Turan 1971:95). Alınan bu önlemlere rağmen tüccar soyulur ve şikayetçi olursa; sultan, soyguncu üstüne yürüyerek, çalınan malın telafisi yoluna gidiyordu. Soyguncu yakalanmazsa; zarar, savaş ganimetinden yada feodal valinin elindeki yedek akçeden karşılanıyordu. Eğer zarar yerinde kapatılmazsa, tümüyle hazineden ödeniyor ve daha sonra zararı verene yansıtılıyordu (Gordlevski 1988:215).

1243'lerden önce otuz-kırk kadar han yapılmış olması, XIII yy. ortalarında sadece Kayseri-Sivas yolunda yirmi han bulunması, ticaretin ne denli önemli olduğunu gösterir.Selçuklu döneminde Sinop-Antalya hattının doğusunda kalan bölgelerde, düzenli bir ulaşım ağının olması, kurumsallaşmış ticaretin varlığını gösterdiği gibi, aynı bölgede Uluslararası ticaretin yapıldığı ana arterler, XIII. yy'ın en önemli kentlerinden geçmekteydi. Bugünkü Yumurtalık (Ayas)'tan başlayıp, Gülek Boğazı'ndan sonra Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum, Malazgirt üzerinden Hoy'a ve oradan Tebriz'e ulaşan arter üzerinde bulunan kervansaraylar, bu yolun ne denli önemli olduğunu gösterir. Yol üzerindeki kentlerde de koloniler kurulmaktaydı.Kayseri'de kendilerine ait kilise ve fırınları bulunan "Piza" kolonisine karşılık; Sivas'ta, Cenevizliler Kemaleddin Hanı'nı kiralamışlardı (Turan 1971:115; Tanyeli 1987:35). Aynı şekilde Konya, Erzurum, Antalya, Sinop gibi kentlerde de bir takım İtalyan ve Yahudi ticaret mahalleleri ve konsolosluklar, bunlara ait hanlar ve kiliseler yapılmıştı (Turan 1971:67)

Ana arterlere bağlı diğer yolların en önemlileri, Samsun ve Sinop'tan başlayıp Amasya, Tokat üzerinden Sivas'a ulaşan yol ile; Kayseri, Aksaray, Konya, Eğirdir, Isparta, Antalya ve Alanya yollarıydı. Kayseri ve Sivas kentlerinin bütün arterler üzerinde olması ve ticari olanaklardan yararlanmaları, bu kentlerin hızla gelişmelerini sağlarken

(Tanyeli 1987:36); bu ana arterlere bağlı diğer yollar üzerindeki kentler sadece bu malların pazarlanmasında ve yerel ürünlerin toplanmasında kullanılmışlardır. Ancak, bu neden bile bu yollardaki kentleri (ötekiler kadar olmasa da) hızla geliştirmiştir.

Ticari rantın büyüklüğü XIV. ve XV. yy'larda da aynı ilişkilerin devamlılığını sağlamışsa da, özellikle XIII yy. ortalarından sonraki Moğol istilasından sonra ticari canlılık daha da artmıştır. Bunun nedeni olarak; uluslararası ticaret için, birden fazla ülkeden geçmek zorunda kalan ve geçtiği her ülkedeki değişik kural ve vergilere bağlanan tüccar için, bütün ülkelerin kontrolünün tek elde olması sonrasında, daha güvenli bir yolculuğun olması ve ticaretin daha çok kar bırakmasını gösterebiliriz.

Bu arada kökeni Orta Asya'ya kadar giden ve "kardeşlik" anlamına gelen ahilik esnaf örgütlenmesi, Anadolu'da da etkinliğini arttırır. Kimilerince bugünkü anlamıyla bir kooperatif ya da sendika şeklinde (Koşay 1977:63), kimilerince mesleki bir tarikat şeklinde (Memişoğlu 1973:53) örgütlenen ahilikte, kardeşlik esasına dayalı olarak çeşitli loncalar oluşturulmuş ve satılan malların yerli üretim olması ile standartlarının yüksek olmasına dikkat edilmiştir (Koşay 1977:63-69)

Ticaretin geliştirdiği kentler giderek askeri ve ticari bir merkez durumuna geçerken ve merkezde görkemli yapılar yükselirken, varoşlarda yaşam yoksullaşmaktaydı. Feodaller, yüksek devlet görevlileri ve sultanlarca,elde edilen ganimet ve vergi fazlalıkları ile yapılan cami, medrese, zaviye, hamam ve diğer kentsel ögeler dışında, kentlerin çevreleri surlarla çevrilmekteydi. Akşamları kapıları kapatılan kentlere gelen biri, geç kalmışsa dışarıda kalmak zorundaydı. Kentte gayrı müslim mahalleleri surlarla ayrılmış olsa da (Gordlevski 1988:226-228), bu ayrımın her kentte yapıldığını söylemek zordur. Konya'da bir Ermeni mahallesinin olduğu bilinse de, izole edildiği konusunda bir veri yoktur (Cahen 1984:192). Yine de Antalya örneğinde olduğu gibi yerli halkın Türkler'e karşı ayaklanması sonrasında, yapılan surlarla gayrı müslim mahalleleri izole edilmişlerdir. Aynı durumun benzeri Niksar'da da görülmüş olup, Niksar'da yerli halk ayaklanmamış, sadece Türkler bu olasılığa karşı, mahalleleri surlarla ayırmışlardır (Baykara 1983:192,193).

Başlangıçta kente yerleşirken hemen bir namazgah veya mescit yada kiliseleri camiye çavirerek, dini ihtiyaçlarını gideren Türkler (Kuban 1978:59), XII. yy. ortalarından sonra kendi yapılarını yapmaya başlamışlardır. XII. yy. ortalarından sonra ise hem dini hemde sivil mimari yapılırı kusursuz denecek düzeye ulaşır. Bütün bu yapıların oluşmasında yerli ustaların yanısıra çeşitli ülkelerden gelen veya getirilen

sanatçıların çalıştığını görmekteyiz (Gordlevski 1988:239-240). Bu ustalar arasında Kafkasya, Mezapotamya, Şam gibi yerlerden gelen Müslüman ustalar kadar, Rum ve Ermeni usta isimlerine de rastlanılır (Bayburtluoğlu 1993)

1.2.HARPUT'UN KENTSEL GELİŞİMİ

2.1.Türk Dönemi Öncesi Harput

Türk dönemi öncesi dediğimiz, Bizans dönemi Harput'u ile ilgili yeterli bilgi ve kaynak olmadığı gibi; dönemi yansıtacak yapısal kalıntınında günümüze ulaşmaması, bu dönem ile ilgili ayrıntılı açıklama yapmamızı güçleştirmektedir.

Ancak, bugün Süt Kale denilen (Sunguroğlu 1958:259; Aşan 1989:79) iç kalenin, 938 yılında Sayf ad-Davla'nın sefer yaptığı kalelerden biri olarak belirtilmesi (Honigman 1970:68) ve 973-976 yıllarında Bardas Skleros adlı bir isyancının çeşitli yollarla elde ettiği paralarını, Harput kalesinde sakladığının söylenmesi (Honigman 1970:148), Harput'un bir kale kent olarak Bizans döneminde de var olduğunu gösterir. Her ne kadar iç kalenin günümüze ulaşan şekli bir Artuklu kalesi ise de, Türk dönemi öncesinde, küçükte olsa bir kalenin varlığı söz konusudur. Araplarca "Hısn-ı Ziyad" Bizanslılarca ve yerli halkça "Zaita Castellum" (Gabriel 1940:257; Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:44; Ardıçoğlu 1964:23) olarak adlandırılan kale, döneminin önemli merkezlerinden olup, Arap ve Türkmen akınlarına karşı Anadolu uç kalelerinden biri olarak kullanılmıştır.

Günümüze ulaşmış bulunan ve Meryem Ana/Süryani Kilisesi adıyla anılan kilisenin geçmişi de, Türk dönemi öncesine götürülmektedir (Osmanoğlu 1963:22; Andreasyan 1964:89; Memişoğlu 1977:28). Kalenin doğusunda ve batı duvarını kalenin oturduğu kayalıklara yaslamış bulunan kilisenin (Lev.XXV Res.2 LIV,LV), kale dışında olması; Harput'un Bizans döneminde nüfus yoğunluğundan kale dışı yerleşimine geçtiğini göstermektedir ki, kale dışı bu yerleşimi, yoğunluğu az bir varoş olarak nitelendirebiliriz.

Anadolu'da Türk dönemi öncesi kentsel kimliklerden, kale kent modeli içinde değerlendirebileceğimiz Harput, bu modelin gereği olarak küçük bir alana sıkıştığından, kale içinde düzenli bir kentleşme göstermiş olmalıdır. Ne yazık ki bunu kanıtlayacak, ya da farklılaştıracak sistemli bir kazı, kale içinde henüz yapılmamıştır. Aynı dönemde dış surların varlığından şüpheliyiz. Bu durumda , askeri garnizonda kale içine sıkıştığından, zaten bir kent için küçük bir alana sıkışan kalenin dışına taşan, bir takım unsurlar da

olabilir (Tanyeli 1987:26). Bunlar; kilise, manastır gibi dinsel işlevli yapılar olabileceği gibi, ticari mekanlarda olabilir. Aynı şekilde günümüze ulaşmayan kent nekropolü de kent dışında konumlandırılmış olmalıydı.

Kent dışına taşan varoşların, büyük olasılıkla kentin doğusunda ve güneyinde olması gerekirdi. Türk döneminde de aynı yönlerde kurulduğunu bildiğimiz, bu mahalleler, aynı yerleşimlerin devamı olmalıdır. Doğuda bulunan Meryem Ana Kilisesi bu tercihin nedenlerinden biridir. Kentin batısındaki alanın yerleşime uygun olmaması (1), kuzeyinin ise kale girişi olması nedeniyle, yerleşimlerin bu yönlerde bulunma olasılığı zayıftır. Böylece geriye sadece doğu ve güney bölgeler kalmaktadır.

Daha öncede söylediğimiz gibi, dönemle ilgili fazlaca bir verinin olmaması ve düzenli kazıların yapılmamış olması nedeniyle, kentin sosyal yaşamı ve demografik yapısıyla ilgili bir şeyler söylemekte güçtür. Ancak, tarihsel gelişim sürecinde bölgedeki Ermeni, etkinliğini göz önünde tutarsak, Ermeni nüfus potansiyelinin daha yoğun olduğunu söylemek gerekir. Aynı şekilde, bu dönemden günümüze ulaşan bir Süryani kilisesinin bulunması da hiç te azımsanamıyacak ölçüde Süryani'nin de bölgede yerleşmiş olduğunu göstermektedir. Bu iki etnik grubun dışında diğer etnik grupların varlığı ile ilgili bilgimiz yoktur (2).

2.2. Türk Döneminde Harput

2.2.1. Kentsel Kimlik

1087 yılında Çubuk Bey'in Harput'u alması ile birlikte (Turan 1993:147), her ne kadar kentte Türk dönemi başladıysa da; kentsel yerleşim, ticari yaşam, sosyal yaşam, kültürel etkinlik gibi alanlarda da Türk dönemi başladı demek yanlıştır.

Ganimet ve iyi otlaklar bulmak amacıyla Anadolu'ya gelen Türkmen kitleleri Anadolu içlerine ilerlerken; Fahrüd Devle'nin isteğiyle ,kendisine bağlı az bir kuvvetle Harput'u ele geçirip kendine başkent yaparak, Çubukoğulları Beyliğine kuran Çubuk Bey, konut ve tarımsal araziye el koymuştu. Ancak, Çubuk Bey'den önce ve sonra yöreye gelen Türkmen grupları, kentte yerleşmek yerine, kırsal arazide tarımsal faaliyet ve hayvancılıkla uğraşmayı tercih ettiğinden, diğer Anadolu kentlerinin bir çoğunda olduğu gibi, Harput kent halkı başlangıçta yerli halk, askeri garnizon, komutanlar ve yöneticiler gibi gruplardan oluşmuş olmalıydı.

Hiçbir yapısal kalıntısı günümüze ulaşmayan Çubukoğulları döneminde (1087-1113), imar faaliyeti olduğunu söyleyecek veri ve kaynak yoktur. Büyük olasılıkla imar çalışmalarından önce Savunma ve fetihleri düşünen yöneticiler, Bizans kent kimliğinden kurtulamıyarak, bir önceki dönemin yapılarını kullanmışlardır. Dinsel ihtiyaçlarına gidermek için, yine önceki dönem yapılardan yararlanıldığını düşünmek gerekir. Ancak, Ulu cami'ye ait olduğu söylenilen minber kitabelerinden yola çıkılıp, yapıyı çubukoğulları dönemine tarihlendirdiğimizde (Aşan 1987:29), Kale dışına böylesine görkemli bir yapının yapılması için yeterince zaman ve maddi olanak bulunmaktamıy dı diye sormak gerekir. Her iki gerekçeye, güvenlik gerekçesini de eklediğimizde, Ulu Cami'nin bu dönemde yapıldığından çok, minberin Çubukoğulları döneminde kale içinde yapılmış başka bir camiye ait olabileceğini, Ulu Cami'nin yapılmasından sonra, buraya taşınmış olabileceğini de düşünebiliriz.

1113'ten sonra Tuğrul Arslan'ın annesi Ayşe Hatun ile evlenerek, atabey sıfatı ile Harput'un idaresini alan Artukoğlu Belek, idareyi ele aldıktan sonra kalenin onarımını yaptırmaya başlamıştır. Onarımların Ermeni ustalarca yapıldığını, hatta çalışan bu ustaların yardımıyla Belek'in esiri olan Urfa Kontu Joscelin de Caurtenay ve Birecik Senyörü Galeran de Puiset ile birlikte bazı şövalyelerin zindandan kurtarıldıkları tarihi kaynaklarda belirtilmektedir (Abu'l Farac 1987: 358; Mateos 1987: 272-274). Böylece Artuklular'ın en azından belli bir süre yerli ustaları kullandığını görmekteyiz.

Artuklu döneminde kalede yapılan onarımlar egemenlik süresince devam eder. Kalede mevcut kitabalerden güney yönünde bulunan kitabenin birinden 1185 sonrasında Nizameddin İbrahim döneminde, bir onarım yada genişletme çalışmaları olduğu öğrenilmektedir (3). Aynı şekilde Nurettin Artukşah tarafından 1228 tarihinde yaptırılan bir maristan yıkıldıktan sonra, taşlarının kale onarımında kullanıldığı, bugün Harput müzesinde bulunan; ancak, yakın tarihe kadar kale duvarlarında yer alan bir kitabe (4) ile 1228 sonrasında başka bir tamiratın yapıldığı görülmektedir. Moğol komutanı Baycu Noyan'ın bir ara hastalandığında bu maristanda tedavi gördüğünü bildiğimize göre (Sunguroğlu 1958:117; Ardıçoğlu 1964::63), bu tamiratı en azından 1243 sonrasına götürebiliriz.

Kalede yapılan bu büyük onarımlar ve genişletmeler dışında 1113-1234 yılları arasındaki Artuklu döneminde Harput'ta büyük Türkleşme çabalarında görülür. 1146-1156 yıllarında kale kuzeyinde ve girişin karşısında Anadolunun ilk yapılarından Harput Ulu Camii inşa edilmiş, devamında yapım tarihi bilinmeyen Aslaniye (Esediye) camii 1185 tarihli Ahi Musa Mescid ve Türbesi ve son Artuklu hükümdarı Nurettin Artukşah

döneminde, yaklaşık 1203-4 yıllarında Alacalı Camii ve bu tarihten sonra Mansur Baba Türbesi ile Fatih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi yapılmıştır. Bu yapılar dışında varlığı bilinen ancak günümüze ulaşmayan; Darphane, Maristan, Aslaniye (Esediye) Medresesi, Dere Hamamı (lev LVI Res l), Zahiriye Medresesi gibi yapılar Artuklu döneminin yoğun bir iskan ve Türkleşme dönemi olduğunu göstermektedir.

Yukarıda adı geçen yapıların kent planı üzerindeki yoğunluğunun kalenin kuzeyinde olması, Türklerin bu bölgeleri, kullandığını göstermektedir. Gayrı müslimlerin ise, daha önceki dönemlerdeki gibi, İç Kalenin doğu ve güney eteklerinde iskana devam ettiklerini düşünebiliriz.

Harput'ta bir Ahilik örgütlenmesi olduğu muhakkaktır. İnşası 1185'e bağlanan Ahi Musa Mescid ve Türbesi'nden yola çıkılarak, bu tarihten önce ve sonra esnaf örgütlenmesinin Harput'ta var olduğu, hatta bugünkü Elazığ'da gelişmiş bulunan bakırcılık sektörünün, döneminde Harput'ta örgütlenmiş olarak işlendiğide belirtilmektedir (Memişoğlu 1973:54). Oysa yaklaşık 100 yıl sonra 1290'larda Harput'a gelen bir Ermeni rahibinin kentte vaazlar vererek, gençleri etrafında toplaması ve bunun duyulması ile bazı provaktörlerin Ulu Cami kapısına köpek leşi asarak, Müslümanlar'ı tahrik etmesi sonrasında ortaya çıkan, gerginlik ve yaşanan tatsız olaylar sonrasında, ticaretin bir ay süre ile durduğunu (Abu'l-Farac 1987:633) bilmekteyiz. Bu durumda Ahilik örgütlenmesine karşı ticaret 100 yıl sonra bir ay süre ile durabiliyorsa, kentte her iki kesiminde ticari olarak örgütlenmiş olduğunu söyleyebiliriz.

1185'te Selahattin Eyyubi'ye yardım için Harput'tan ayrılan, ayrıldıktan sonra kardeşi Nureddin Muhammed'in de ölmesi ve Kutbettin Sokman'ın tahta geçirilmesi üzerine, Harput'a geri gelerek tahtı ele geçiren ve adına para bastıran İmameddin Ebubekir döneminde, Harput'ta varlığını bildiğimiz, yerini bilmediğimiz darphane ile, kentin ekonomik refahının yüksek olduğunuda bilmekteyiz.

Aynı şekilde yerini bilmediğimiz, varlığını bildiğimiz yapılardan Maristan'ın, taşlarının iç kale onarımında kullanılmış olması nedeniyle iç kaleye yakın bir yerde olması gerekir diye düşünmekteyiz. Bu çerçevede ele alındığında, iç kalenin kuzeyinde bir maristan olma olasılığı oldukça fazladır. Ancak, bunu kanıtlayabilecek kalıntılar yoktur. Yapılacak bir kazı çalışması ile bu durum aydınlığa kavuşabilir.

Yakın zamana kadar varlığı bilinen ve şehrin doğusunda Hacılar mahallesi Çatalkaya denilen yerde olduğu söylenilen (Sunguroğlu 1958:365; Altun 1978:184) Dere

Hamamı'da, kentin sınırlarını göstermesi açısından ilginçtir. Bugünkü Esediye Camii ile aynı komplekste olması gerektiğini düşündüğümüz Esediye ve yine bugünkü Zahiri Baba Türbesinin olduğu yerde olduğunu düşündüğümüz Zahiriye Medrese'si ise, eğitimin bu dönemde başladığını gösterir.

Şehrin gelişim aksına ters olarak daha batıda yer alan ve Artuklular'ın son dönemlerinde yapılan Alacalı Cami/Mescit, gelişim aksının batıya doğru uzadığını göstermektedir ki, Selçuklu ve Osmanlı'da da kent gelişim aksı bu yöne kaymıştır.

1234'de Selçukluların Harput'u fethiyle Artuklu dönemi son bulurken, başlayan Selçuklu dönemi de aslında pek uzun sürmemiştir. 1243 Kösedağ Savaşı'ndan sonra Selçukluların varlığı fiilen varsada, Moğollara vergi veren devlet durumuna düşmüş olmaları ve iktidarı ellerinde bulundurmamaları sonucu, 1363 yılında başlayan Dulkadirli dönemine kadar, değişken ve kısa süreli egemenliklerde kalan kentte; Selçuklu dönemine bağlanan ve kentin batı aksında yer alan 1276 tarihli Arap Baba Mescid ve Türbesi, bu dönemden kalan tek yapıdır.

Dulkadirli dönemi ile birlikte kalede yine onarım faaliyetleri görülür. Ayrıca kale içinde yapılan ve bu döneme tarihlendirilen günümüzde görülmeyen, İç Kale içindeki Kale Camii (Lev. LVI Res.2) ve sur onarımları, Dulkadirliler'in yapısal faaliyetlerini iç kale içine kaydırdıklarını gösterir. Buna gerekçe olarak, Memlükler'in Dulkadirli'ler üzerine yaptıkları sürekli seferleri gösterebiliriz.

1433 yılından sonra Doğu Anadolu'da görülen en büyük güç olan Akkoyunlular'ın, aynı yıllarda Harput'u almasından sonra XV.yy son çeyreğine tarihlendirebileceğimiz Sara Hatun Cami, Akkoyunlu yapısı olarak görülen tek yapıdır.

Bütün bunlarda göstermektedir ki, Artuklu döneminde yoğun imar faaliyetleri gören ve kent gelişim aksını bulan Harput, bu dönem sonrasında pek gelişmemiştir. Devamında gelen Selçuklu-Moğol, Akkoyunlu dönemlerinde gelişimini hızlandıramayan Harput'un bu duruma düşmesinin en büyük nedenlerinden biri, XIII yy. başlarından sonra, Anadolu kentlerinin gelişimini büyük ölçüde etkileyen ticaret ve ticaret yollarının Harput'tan uzaklaşması ve Harput'un atıl duruma düşmesidir. Aynı şekilde yine 1243 ten sonra Moğolların gelmesiyle birlikte siyasal iktidarların zayıflaması ve yerel iktidarların (Moğol Beyleri, Dulkadir, Akkoyunlu) etkin duruma gelmesiyle, yatırımların yapısal faaliyetler yerine askeri harcamalar ve kişisel harcamalara kayması da etkin bir nedendir.

2.2.2.Nüfus ve Demografik Yapı

XI-XV. yy. arası Harput kent merkezi nüfusu ve demografik yapısı ile ilgili kaynak ve belge olmamasına karşın, XVI. yy'dan elimize ulaşan Tahrir defterlerinde yer alan kayıtlara bakıldığında, kentin XVI.yy başlarındaki nüfusunun 6062 olduğu ve bunun 3775'nin Müslüman (6), 2187'sinin gayri müslim olduğu görülmektedir (Ünal 1989:60).

Bizans döneminde kale kent olan Harput'un askeri savunma özelliği dikkate alındığında, pek fazla bir nüfusa sahip olduğu söylenemez. Çubuk beyin Harput'u almasından sonra, Türkmenler'in kente ne ölçüde yerleştiğini bilemiyoruz (7). Kentte bu dönemden kalma hiçbir kaynak ve veriye rastlanmamaktadır.

XII. yy'dan sonra Harput'a egemen olan Belek Gazi ile birlikte başlayan Artuklu döneminde, kente bir miktar daha Türkmen'in yerleştiği kabul edilmelidir. Yerleşen bu kitle dışında, idari ve askeri görevleri yerine getirecek kitlenin de getirildiği gerçektir. Artuklu döneminden günümüze ulaşan yapıların yoğunluğu ve kalenin kuzey, kuzeydoğu ile kuzeybatı yönlerinde oluşturulan medrese, cami, gibi yapılarla iskanlaşmanın başladığı ve bunun gerekliliği olan sosyal ihtiyaçlarında giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu nedenle Artuklular'ın egemenlik döneminde Harput'ta önemli bir nüfus artışı olduğunu kabul etmeliyiz. Özellikle Fahreddin Karaarslan döneminde XII.yy. ortalarından sonra vergilerin kaldırılması da, Harput'u çekim merkezi yapmış olmalıdır.

Artukluların devamında Selçuklu, Dulkadirli, Akkoyunlu ve Safevi döneminde, kentte nüfusun belli bir oranda arttığı (en azından doğumla ilişkili olarak) düşünülmekte olup, Osmanlı-Safevi çatışması sonrasında bölgeden ve kentten büyük miktar Türkmen'in, İran'a göç ettiği bilinmektedir (Ünal 1989:57). Elimizde bulunan XVI. yy. belgeleri ise bu göçler sonrasındaki verileri gösterdiğinden, geriye doğru nüfus ve demografik yapıyı götürdüğümüzde, bütün bu gelişmeleri gözönüne almak gerekmektedir.

Elimize ulaşan ilk tahrir 1518 tarihli olup, Safeviler'in yenilip bölgeyi terketmeleri 1514 yılıdır. Safeviler'in yenilmesiyle birlikte bir miktar göç yaşandığını bildiğimize göre, 1514 öncesi Harput kent merkezi nüfusunun, Müslüman kent nüfusunu %50 artırarak, 6500'ler kabul ettiğimizde XVI. yy. başlarında kent nüfusunu 8500-9000 arası kabul edebiliriz. Bir de bu nüfusa dini, askeri ve idari sınıfı, yani vergiden muaf olanları kattığımızda bu rakamın yaklaşık olarak 10.000'lere çıkması gerekir.

1336 yılında Sivas kentinin 700.000 Dinar vergi vermesine karşılık, Harput 215.000 Dinar vergi vermektedir (Turan 1971:126). Aynı yıllarda Sivas'ın kent nüfusu 120.000 olarak belirtilmektedir ki (Turan 1971:67), orantı kurduğumuzda Harput nüfusunun 35.000 civarında olması gerekir. Bu esaslardan yola çıktığımızda ise,XIV. yy. ortasında 35.000'lik nüfusa sahip olan Harput nüfusunu, XIII. yy. ortalarında 18.000-20.000 civarında, XII. yy. ortalarında 9.000-10.000 civarında düşünmek gerekir (8). XI. yy. ortalarında ise bu rakamı 5.000'lere düşürebiliriz. Diğer taraftan XVI. yy. tahrirlerinden yola çıkıp, XVI. yy. başı XV. yy. sonu nüfusunu 10.000 olarak kabul ettiğimizde, XIV. yy. ortasındaki 35.000'lik nüfustan 10.000 gibi rakamlara düşüşü açıklamak, bizim açımızdan oldukça zordur. Söylenebilecek tek şey, Safevilerin yenilip bölgeyi terketmesinden sonra yaşanan göçün çok büyük olduğudur.

2.2.3 Mahalleler

Ortaçağ Harput'u ile ilgili yazılı kaynakların olmaması nedeniyle, net rakamlarını veremediğimiz nüfus ve demografik yapı gibi; aynı dönem için Harput'un mahallelerini de net olarak bilmemekteyiz. Ancak, XVI. yy. başlarında yapılmış bulunan tahrirlerden yola çıkarak XI-XV. yy'lar için birşeyler söylemeye çalışacağız.

XVI. yy'ın hemen başında yapılan iki tahrirden 1518 tarihli ilk tahrirde; 9 Müslüman, 4 gayri müslim mahallesi görünmektedir. Kaya mahallesi, Hoca Hasan mahallesi, Aşçı mahallesi, Börekci Pir Mehmed mahallesi, Kadı Kayası mahallesi, Medrese-i Hümmam mahallesi, Hanke Mahallesi, Mescid-i Cuma mahallesi ve Hacı Satılmış mahallesi adlı Müslüman mahalleleri ile Sinabud mahallesi, Norsis mahallesi, Gürcü Bey mahallesi ve Şehroz mahallesi adlı gayri müslim mahallelerinden (Ünal 1989:204); bir çoğunun bugünkü yerleri bilinmez. Sadece Medrese-i Hümmam mahallesinin bugünkü Sara Hatun mahallesi, Mescid-i Cuma mahallesinin bugünkü Ulu Cami mahallesi olduğunu tahmin etmekteyiz. Gayri müslim mahallelerinden Sinabud mahallesi iç kalenin güney eteğinde, Norsis mahallesi iç kalenin doğu eteğinde, Gürcü Bey mahallesi iç kalenin kuzeydoğusunda, Şehroz mahallesi ise kentin dağ kapı adlı kapısının kuzeybatısında yer almaktaydı.

1523 tarihli ikinci tahrirde gayri müslim mahalle isimleri ve sayıları değişmezken, Müslüman mahallelerinin sayılarının sayısı onbeşe çıkmıştır. Bunlardan bir kısmı yeni mahalle adı olup, önceki mahallelerin ikiye ayrılmasından oluştuğunu tahmin etmekteyiz.

Kaya, Hoca Hasan ve Medrese-i Hümmam adlı mahalleler adları korunup, 1518 tahririnde adı geçen diğer mahallelerin adları anılmazken, yeni mahalle adları olarak; Mescid-i Muzafferiddin, Mescid-i ortak, Mescid-i Cedid, Molla Seydi Ahmed Mescid-i Zahiriye, Mescid-i Ahi Musa, Mescid-i Müderris, Cami-i kebir, Mescid-i Aslaniye, Mescid-i Atik (Meydan), Mescid-i Alaca ve Mescid-i Ahmet Bey mahalleleri (Ünal 1989:204) yeni kurulan, daha doğru bir deyimle yeni adlandırılan mahalleler olup, gayri müslim mahalle sayısı ve adlarında değişiklik olmamıştır.

XVI. yy. başında yapılan bu tahrir bilgileri ışığında XI-XV. yy'lar arasına baktığımızda, olasılıkla gayri müslim mahalle adı ve sayısında değişiklik yapmamak gereklidir. Özellikle Artuklu egemenliğinden sonraki dönem olan XII. yy. başlarından sonra kale dışına çıkan yerleşim alanları ile birlikte, hiç olmazsa XII. yy. ortalarından sonra bu mahallelerin kurulmuş olduğunu düşünebiliriz.

Müslüman mahalle adları ve sayılarını ise çok değişken kabul etmek gerekir. 1518 tahririnde adı geçmeyen, 1523 tahririnde adı geçen ve kuruluş dönemleri XVI. yy'ın çok öncesine giden kimi yapılarla ilişkili mahallelerin, 1518 tarihinde anılmaması nedeni, bizim açımızdan bir soru işaretidir.

Çubukoğulları ile birlikte Harput'ta kentleşme sürecinde bir değişiklik yaşanmadığını daha çok mevcut kentin kullanıldığını bildiğimize göre ve Türk kenti olarak Artuklu ile birlikte kimliğini bulmaya başladığını söylediğimiz, Harput mahalle kuruluşlarınıda yine Artuklu ile başlamamız gerekir.

Mevcut kalenin her dönemde kullanılmış olması, kale içi için bir veya birden fazla mahalle adını gündeme getirmesine karşın, bu isimleri bilmemekteyiz. Son dönemlerde kullanılan Kale mahallesi adının, hedef dönemimizde (XI-XV. Yüzyıllar) kullanıldığını düşünmek zordur.

Artuklu döneminden varlığını bildiğimiz Ulu Cami, Esediye (Aslaniye) Camii, Fatih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi, Ahi Musa Mescid ve Türbesi, Alacalı Mescid, Maristan, Darphane, Zahiriye Türbesi, Dere Hamamı gibi yapılar kentin genişliğini ve aksını gösterdiği gibi, olasılıkla yerleşimlerin bu yapılar etrafında odaklaştığını ve bu adlarla anılmış olabileceğini gösterir.

Bu durumda Artuklu dönemi Harput'unda Ulu Cami/ Camii Kebir, Aslaniye, Zahiriye, Mansuriye gibi dört Müslüman mahallenin varlığı söz konusu olmalıydı. Aynı

şekilde Norsis ve Sinabud adlı iki gayri müslim mahalleden söz edilmelidir. Alacalı Mescit kentin batı aksında, Fatih Ahmet doğu aksında bulunduğu için bunları mahalle olarak düşünmek yanlış olur. Ancak zaman içinde Artuklu dönemi sonunda Alacalı Mescit etrafında sivil yerleşim olmuş olmalıdır. XVI. yy. tahrirlerinde adı geçen Gürcü Bey ve Şehroz adlı gayri müslim mahalleleri bu döneme almamamızın nedeni, kent aksının yeni yeni belirlendiği bir dönemde, Müslüman yoğunluğun yerleşmeye başladığı kuzey ve kuzey batıda böyle bir zorlamanın olmamasının daha doğru bir mantık olduğu, hemde kale içinden dışarı taşan gayri müslim nüfusun, Müslüman nüfus kadar yeni yerleşim alanı oluşturabilecek yoğunlukta olmadığı düşüncesindendir. Zaten kale dışına iki mahalle kurulmuş durumdadır. Aynı mantıkla kentin batı ucuna mahalle kurmakta anlamsız kalmaktadır.

Oysa Artuklu sonra ve Selçuklu döneminde ve devamında İlhanlı, Dulkadirli, Akkoyunlu dönemlerinde, kentte özel çabalı bir gelişim olmamıştır. Kendi doğallığı içinde gelişen kentte, bu dönemlerde yeni mahalleler oluştuğuda bir gerçektir.Ancak nerede hangi mahalle kuruldu bilinmiyorsada, daha önceden adını söylediğimiz mahalle adlarına; Mescid-i Alaca mahallesi, Sara Hatun mahallesi gibi Müslüman mahalleleri ile, Gürcü Bey ve Şehroz gibi gayrı müslim mahalle isimlerinide eklememiz gerekir.

BÖLÜM NOTLARI

(1)Bu bölge çok dik ve kayalıktır. Bu nedenle de sivil yerleşimlerin kurulmasına uygun değildir.

(2)XVI. yy tahrir defterlerinden öğrendiğimiz Ermeni, Süryani ve Rum etnik gruplarından; Ermenilerin, nüfusça daha fazla olduğu, ikinci sırada ise Süryaniler'in bulunduğu görülmektedir (Ünal 1989:60,63).

(3)Bakınız Kat.No:2.2.İç Kale, kitabe a

(4)Bakınız Kat.No:2.2.İç Kale, kitabe b

(5)1276 yılı her ne kadar Moğol dönemini gösterse de, daha öncede belirttiğimiz gibi Selçuklular'ın varlığı Moğol döneminde de devam etmiştir. Nitekim kitabede yer alan isimlerden Kılıç Arslan ve Keyhüsrev Selçuklu sultanlarıdır (Kat.No:3.1.Arap Baba Mescid ve Türbesi).

(6)Bu rakamlara vergiden muaf olan imam, müezzin, hatib, hafiz, mütevelli, kethüda, sadat, pir-i fani, müderris, meşayih, talebe, zaviyedar, sipahi-zade, ama, abdal vb. zümreler ile fiilen askerlikle uğraşan müstahfizlar, azebler, yeniçeriler, sipahiler, asesler gibi gruplar ile kadı, müfti, naib, nakibu'l-eşraf, subaşı, sancakbeyi, alaybeyi, çeribaşı, dizdar gibi idareci ve subaylarla bunların kapı halkının hane (ev) efradı dahil değildir (Ünal 1989:57).

(7)Türkmenler'in göçebe yaşamdan çıkıp, kentsel yaşama geçişlerini daha uzun vadeli olarak düşünmekteyiz.

(8)Değişik bir açıdan baktığımızda, 1150'li yıllarda kurulan Harput Ulu Camii, rahatlıkla 1.000-1.500 kişiyi içine alabilecek kapasitededir. Böyle düşündüğümüzde ve camiye gelen kişilerin ev halkını en azından 5 kişi kabul ettiğimizde, Müsluman kent nüfusunun en azından 5.000-7.500 arasında olduğu, bunlara gayrı müslimleri eklediğimizde, nüfusun 9.000-10.000'lere çıktığını görmekteyiz.

V.SONUÇ

Yapılan tüm araştırma, inceleme ve değerlendirme sonrasında, Harput'un paleolitik dönemden Cumhuriyet dönemine kadar iskan gördüğünü; özellikle Artuklu döneminde Harput Artuklularına başkent olmasıyla birlikte en parlak dönemini yaşadığını görmekteyiz.

Bizans döneminde kale kent özelliğini gösteren Harput, Çubukoğulları'nın kenti almasıyla Türkler'in eline geçmiş olup, bu dönemde hiçbir yapısal faaliyet görülmez. Devamında Artuklular ile birlikte kent, kale kent görünümünden çıkarak kapalı kente dönüşmüş, özellikle iç kale kuzeyine ve batıya yönelen kent gelişim aksı, Osmanlıda son şeklini bulmuş, Osmanlının sonunda ve Cumhuriyet'in başlarından itibaren yeni kurulan Elazığ kent merkezi ile birlikte, kent atıl duruma düşmüştür.

Ortaçağ Harput kent nüfusu ile ilgili kesin bilgilerimiz olmamasına karşın, yaptığımız hesaplama sonrasında, kentin XI. yy'daki nüfusunu 5.000'ler; XII. yy. nüfusunu 9.000-10.000'ler; XII. yy. nüfusunu 18.000-20.000'ler; XIV. yy. nüfusunu 35.000'ler; XV. yy. nüfusunu 35.000-40.000'ler; XVI. yy. başlarındaki nüfusu ise 10.000'ler olarak düşünebiliriz.

Artuklu döneminde oluşturulduğunu düşündüğümüz dış kale ile çevrelenen kentte, ortaçağda mevcut iç kale yerleşimi dışında Ulu Cami, Aslaniye, Zahiriye, Mansuriye mahallelerinin kurulduğunu, bu Müslüman mahalleleri ile birlikte Norsis ve Sinabud adlı gayri müslim mahallelerinin de oluşturulduğunu düşünmekteyiz ki, hedef dönem sonlarına doğru batıda Mecid-i Alaca ve Sara Hatun ile, adını koyamadığımız başka Müslüman mahalleleri, Gürcü Bey ve Şehroz adlı gayri Müslim mahallelerininde kurulduğu söylemekteyiz.

Kenti çevreleyen dış surlarda bulunan ve Evliya Çelebi'nin söylediği "Dağ Kapı" ile "Meteris Kapı"nın kent planını işlenmesinden sonra (Lev.II), iki kapının yetersiz kaldığını görmekteyiz. Batıda yer alan Dağ kapı ile kuzeyde yer alan Meteris Kapı, coğrafi yapı nedeniyle kentin güneyine ve doğusuna hizmet verememektedir. Özellikle doğuda yer alan Süryani (Sinabud) mahallesi ile Fatih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi'ne ulaşımın ya da geçişin yapılacağı bir kapının, doğuda olma zorunluluğu vardır. Aynı şekilde iç kalenin güneyine konuşlandırılmış bulunan Norsis mahallesi ile ilişkinin kurulduğu bir güney kapının da olması gerekirdi. Kalenin ve kentin güneyinde yer alan Hüseynik karyesininde bu kapıyla ilişkili olması gerekir. Bu durumda doğuda, Ulu

Camii'nin doğusunda bir "Doğu Kapı" yada "Dabakhane Kapısı", güneyde ise iç kalenin güney batısında "Güney kapı" yada "Hüseynik Kapısı" 'adını verebileceğimiz iki kapı sözkonusudur (Lev.II, III).

Bir diğer özellikte Harput kalesinin (iç ve dış surlar) tüm diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi coğrafik, tapografik ve stratejik olarak düşünülerek tasarlanmış olmasıdır. Mevcut kayalıkların doğal sur olarak kullanılmış olması, savunma kolaylığı gibi özellikler bunun kanıtıdır. Mardin, Bitlis, Palu, Van, Pertek örneklerinde olduğu gibi kale sınırları, coğrafi ve tapografik yapı ile sınırlı kalmıştır. Bütün bunlara karşın, Harput kentinin kendisinin tasarlanmadığı da bir gerçektir. Kent yolları, yapıları ve mahalleleri zaman içinde ihtiyaca göre oluşturulmuştur.

Bütün bu konular kentin çeşitli bölgelerinde yapılacak lokal kazı ve sondajlarla netlenebilir.

KAYNAKÇA

ABU'L FARAC, Gregory

1987 ***Gregory (Bar Habreus), Abu'l Farac Tarihi.***
(Çev.Ö.R.Doğrul)
Ankara: T.T.K. Yayınları

AKÇAY, İlhan

1966a "Harput'ta Ulu Cami."
Yeni Fırat, 27:15-22

1966b "Ulu Camideki Minberin Tezyini Özellikleri."
Yeni Fırat, 28:30,31

AKSOY, Bilal

1985 ***Tarihsel Değişim sürecinde Tunceli.***
Ankara: Yorum Yayınları

ALPTEKİN, Coşkun

1992 "Selçuklular Zamanında Harput."
Tarih İçinde Harput
Elazığ: FHAM yayınları, 45-51

ALTUN, Ara

1973 "Harput Ulu Cami'inin durumu."
Sanat Tarihi Yıllığı, V: 79-94

1978 ***Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi.***
İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları

ANDREASYAN, Hrand D.

1964 ***Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619.***
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları

ANONİM

1966 "Harput-Elazığ Rehberi."
Yeni Fırat, 27:2-12

1982 "Elazığ."
Yurt Ansiklopedisi, 4
İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 2488-2571
1992 ***Elazığ İl Yıllığı'92***
Ankara: Elazığ Valiliği Yayınları

ARDIÇOĞLU, Nurettin
1934 "Harput Kelimesinin Menşei Üzerinde."
Altan, 6-7: (sayfa no'ları yok)
1939 "Harput Artukoğullarına Ait Kitabeler."
Türkiyat Mecmuası, VI: 41-48
1964 ***Harput Tarihi***.
İstanbul: Harput Turizm Derneği Yayınları
1966 "Harput'ta, Artukoğulları Devrine Ait Eserler."
Yeni Fırat, 33:12-13

ARDIÇOĞLU, Ülker
1992 "Harput'un Prehistoryası."
Tarih İçinde Harput
Elazığ: FHAM Yayınları, 11-17

ARTUK, İbrahim
1988 "Yavuz Sultan Selim'in Harput ve Hısn-ı Keyfa'nın
İlhakı İle İlgili İki Sikkesi."
İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan
Ankara: T.T.K.Yayınları, 415-420
1992 "Artukoğlu Belek'in Hayatı ve Mezarı."
FHSTS
Ankara: FHAM yayınları, 79-86

AŞAN, Muhammed Beşir
1987 "Harput Ulu Cami Minberi."
FÜSBFD, I/2:29-46
1989 ***Elazığ Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII Yüzyıllar)***.
Ankara:TKAE Yayınları

ATAOĞLU, Remzi

1992 "Harput'ta Artuklu İdaresi."
Tarih İçinde Harput
Elazığ: FHAM yayınları, 53-57

BAHADIR, Ö.Faruk

1979 "Harput Ulu Camii."
Elazığ'ın Sesi Harput, 2:15,16

BAHAR, Hasan

1989 "Elazığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar 1987."
VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı
Ankara: Kültür Bakanlığı KTVKB yayınları, 501-527

BAKIRER, Ömür

1980 "Harput Ulu Camii Minaresi."
Bedrettin Cömert'e Armağan
Ankara: HÜSİBFBBD (Özel Sayı), 375-379

1981 *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı.*
Ankara: ODTÜ Yayınları

BAYBURTLUOĞLU, Zafer

1993 *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları.*
Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları

BAYKARA, Tuncer

1984 "Türkiye Selçukluları Devrinde Niksar."
I.Araştırma Sonuçları Toplantısı
Ankara: Kültür Bakanlığı, EEMGM Yayınları, 189-194

BERCHEM, Max Van

1906 "Arbische Inschriften Aus Armenien Und Diyarbekır."
Materialien Zur Alteren Greschichte Armeniens und Mesopotamiens
(Ed.C.F.Lehman-Haupt)
Berlin: Abhandlungen Derköniplichen Gesellschaft De
Wissenschaflen zu Göttingen, 142-146

CAHEN, Claude

1979 *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*
(Çev.Yıldız Moran)
Ankara: E Yayınları

1992 *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI.Yüzyılın İkinci Yarısı).*
(Çev.Y.Yücel, B.Yediyıldız)
Ankara: TTK Yayınları

DARKOT, Besim

1945 "El'aziz."
İslam Ansiklopedisi, IV
İstanbul: MEB Yayınları, 221-223

1950 "Harput."
İslam Ansiklopedisi, V
İstanbul: MEB Yayınları, 296-299

DEMİRKENT, Işın

1987 *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi.*
Ankara:TTK yayınları

EVLİYA ÇELEBİ

1970 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 5
(Çev.Zuhuri Danışman)
İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi

GABRİEL, Albert

1940 *Voyages Archeologiques Dans la Turquie Oriantale.* I
Paris: Institut Français d'Archeologie de Stamboul

GORDLEVSKİ, V.

1988 *Anadolu Selçuklu Devleti.*
Ankara: Onur Yayınları

HONİGMAN, Ernst

1983 *Bizans Devletinin Doğu Sınırı.*
(Çev.F.Işıltan)
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları

KOŞAY, Hamit Zübeyr
1977 "Türkiye'de Esnaf Teşkilatı (Ahilik) ve Gelenekleri."
TED, XVI:63-72

KÖPRÜLÜ, M.Fuad
1940 "Artukoğulları."
İslam Ansiklopedisi, I
İstanbul: MEB Yayınları, 617-625

KUBAN, Doğan
1978 "Anadolu Türk Şehrinin Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler."
Vakıflar Dergisi, VII:53-74

LEHMAN-HAUPT
1910 ***Armenien Einst Und Jetst.***
Berlin:

MATEOS (Urfalı)
1987 ***Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162).***
(Çev.H.D.Andreasyan)
Ankara:TTK Yayınları

MEMİŞOĞLU, Ferhan
1973 "Harput Bakırcılığı."
TED, XIII:33-54
1977 ***Elazığ Kılavuzu.***
Elazığ: Gençlik Basımevi

ORAL M.Zeki
1967 "Harput Ulu Camii duvarındaki Vergi Kitabesi."
VI. Türk Tarih Kongresi (1961) Bildiriler
Ankara: TTK Yayınları, 140-145

OSMANOĞLU, Cenap
1963 "Harput'ta Meryem Ana Kilisesi."
Yeni Fırat, 15:21-24

OSTROGORSKY, George

1981 ***Bizans Devleti Tarihi.***
(Çev.Fikret Işıltan)
Ankara: TTK Yayınları

ÖNKAL, Hakkı

1977 ***Anadolu Selçuklu Türbeleri.***
(Basılmamış Doktora Tezi)
Erzurum: Atatürk Üniversitesi

1985 "Anadolu Selçuklu Türbeleri."
Türk Kültürü, 261:29-34

1987 "Anadolu Selçuklu Devri Veli Türbeleri Hakkında Bazı Mülahazalar."
Türk Kültürü, 289:316-321

1992 "Harput'ta İki Türbe (Arap Baba ve Fatih Ahmet Türbeleri)."
FHSTS
Ankara: FHAM Yayınları, 141-153

ÖZTÜRK, Mustafa

1992a "Arşiv Vesikalarına Göre Harput ve Civarındaki Mimari Eserler."
FHSTS
Ankara: FHAM Yayınları, 87-94

1992b "Harput Ser'iyye Sicilleri."
Tarih İçinde Harput
Elazığ: FHAM yayınları, 73-80

1992c "Harput ve Yöresi Vakfiyeleri."
Tarih İçinde Harput
Elazığ: FHAM yayınları, 81-87

SAVCI, Süleyman

1944 "Harput Ulu Camiindeki Artukoğulları Kitabesi"
Karacadağ: 9-11

SERDAROĞLU, Ümit

1992 "Ön Tarihten İslam Döneminin Başlangıcına kadar Elazığ kuzeyinde kültürel Hareketler."
FHSTS
Ankara: FHAM yayınları, 11-15

SEVGEN, Nazmi

1959 ***Anadolu Kaleleri***.
Ankara: Doğuş Matbaası

SEVİN, Veli

1987 "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985."
IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı EEMGM Yayınları, 279-300

1988 "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986."
V.Araştırma Sonuçları Toplantısı, II
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı EEMGM Yayınları, 1-44

1989 "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987"
VI.Araştırma Sonuçları Toplantısı
Ankara: Kültür Bakanlığı, KTVKB Yayınları, 451-400

SÖZEN, Metin

1971 ***Anadolu Kentleri***.
İstanbul: Doku Yayınevi

1981 ***Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi***.
İstanbul: TTOK Yayınları

SUNGUROĞLU, İshak

1958 ***Harput Yollarında*** I
İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfi yayınları

SÜMER, Faruk

1984 ***Karakoyulular*** I
Ankara: TTK Yayınları

1990 "Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait
Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler."
Belleten, LIV: 632-643

TANYELİ, Uğur

1987 ***Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15 yy)***.
İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü

TOZER, Henry Fanshawe

1881 ***Turkish Armenia and Eastern Asia Minor.***
London:

TURAN, Osman

1971 ***Selçuklular ve İslamiyet.***
İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu

1993 ***Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi***
İstanbul: Boğaziçi Yayınları

ÜNAL, Mehmet Ali

1989 ***XVI. yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566).***
Ankara: TTK Yayınları

1929a "Harput Sancağı Tahrir Defterleri."
Tarih İçinde Harput
Elazığ: FHAM Yayınları, 101-109

1992b "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağı'nın Demografik Yapısı."
Tarih İçinde Harput
Elazığ: FHAM yayınları, 89-99

1992c "Şer'iyye Sicillerine Göre Harput'taki Eserlerin Korunması Hakkında Halkın ve İdarenin Tutumu."
FHSTS
Ankara: FHAM Yayınları, 51-54

YALGIN, Ali Rıza

1948 "Harput."
Ülkü, II/15:22-24

YILDIZ, Hakkı Dursun

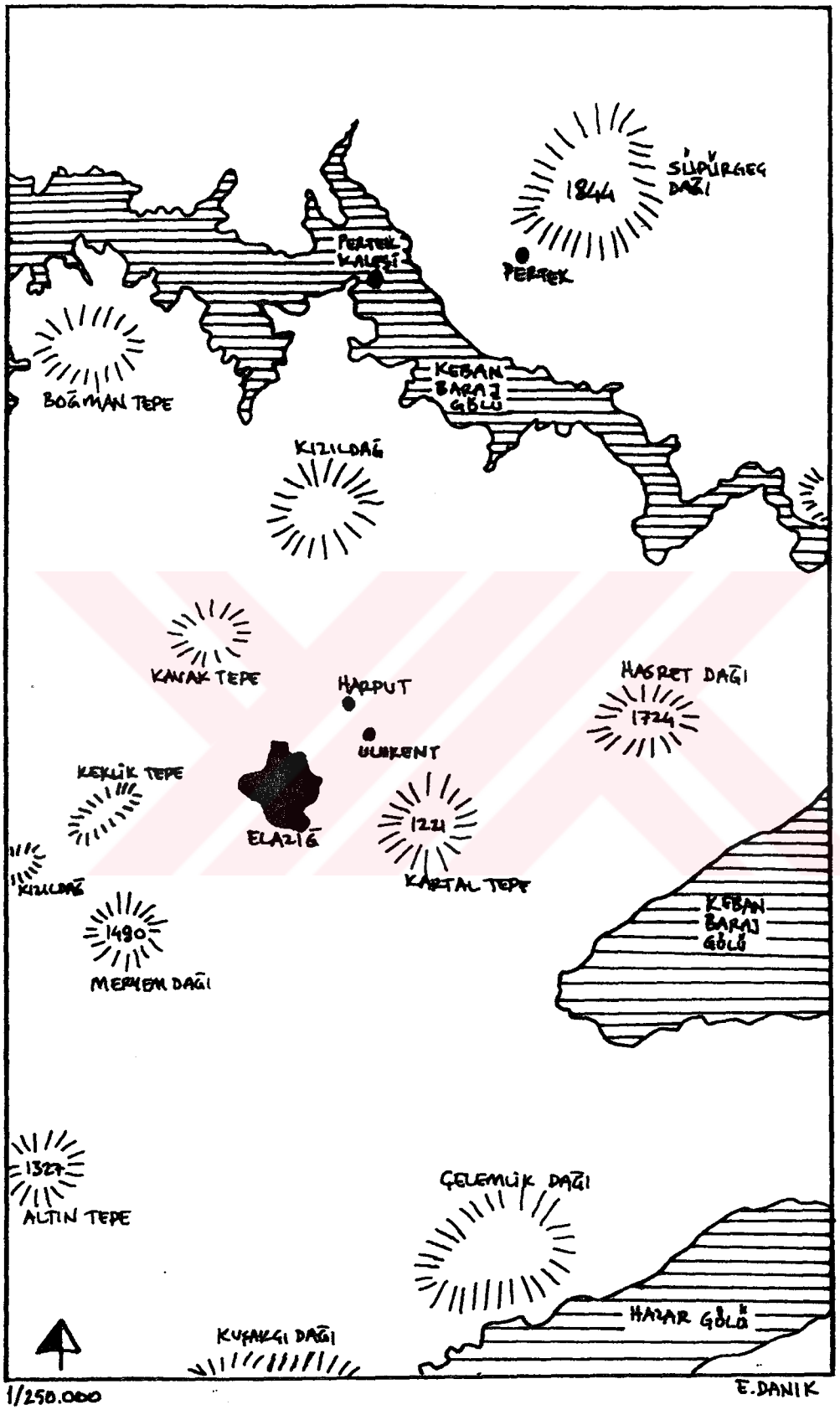
1982 "Bizans Tarihi."
Anadolu uygarlıkları Ansiklopedisi, 3
İstanbul: Görsel yayıncılık

1992 "Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethi ve Türk Vatanı olması."
Tarih İçinde Harput
Elazığ: FHAM Yayınları, 33-41

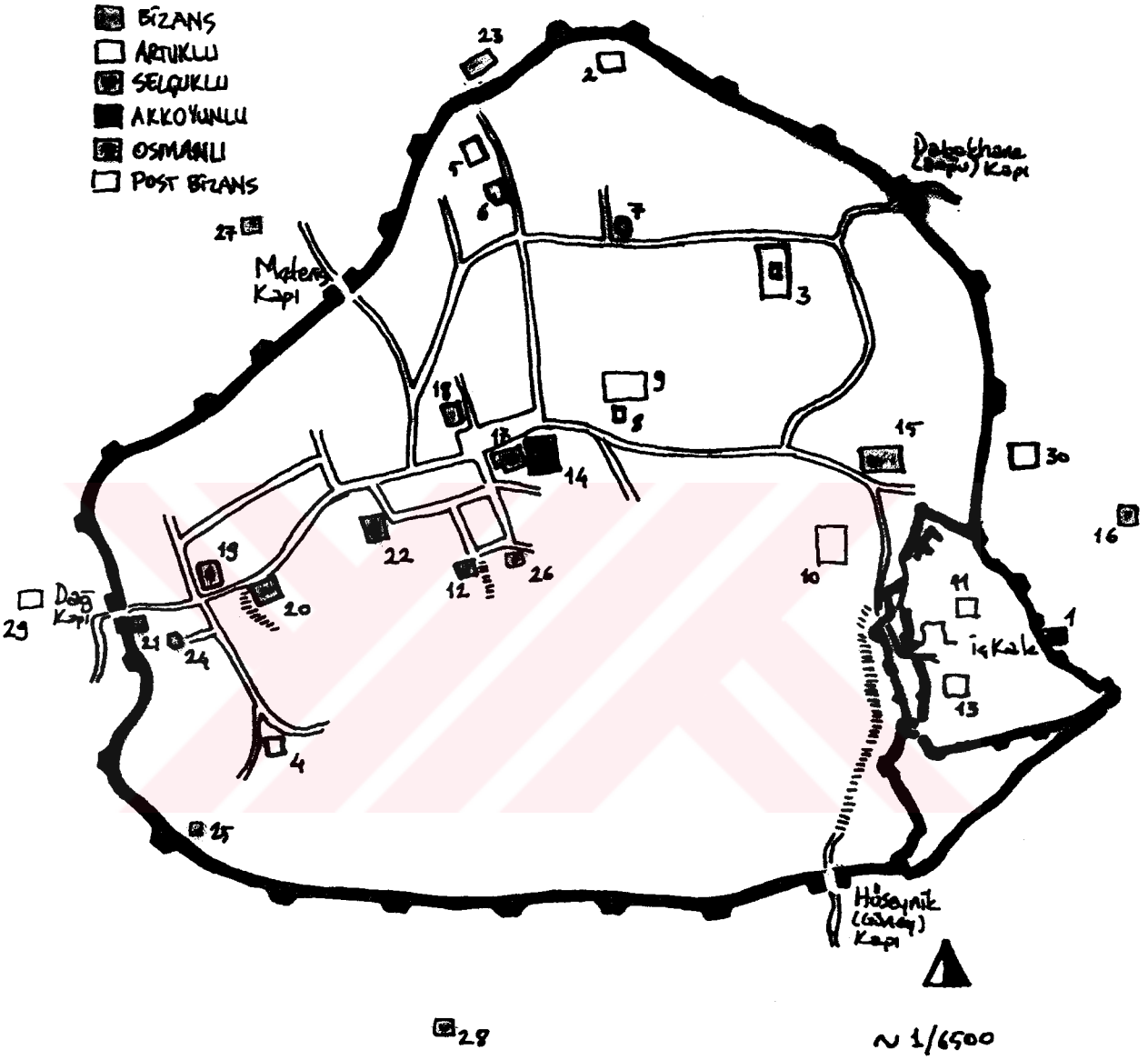
YINANÇ, Mükrimin Halil
1940 "Akkoyunlular."
İslam Ansiklopedisi, I
İstanbul: MEB Yayınları, 251-270
1949 "Belek."
İslam Ansiklopedisi, II
İstanbul: MEB Yayınları, 468-473

YİNANÇ, Rafet
1989 ***Dulkadir Beyliği***
Ankara: TTK yayınları

YUVALI, A.Kadir
1992 "Ortaçağ Anadolu Şehirlerinin Sosyal ve İktisadi Durumları."
Tarih İçinde Harput
Elazığ: FHAM Yayınları, 59-63

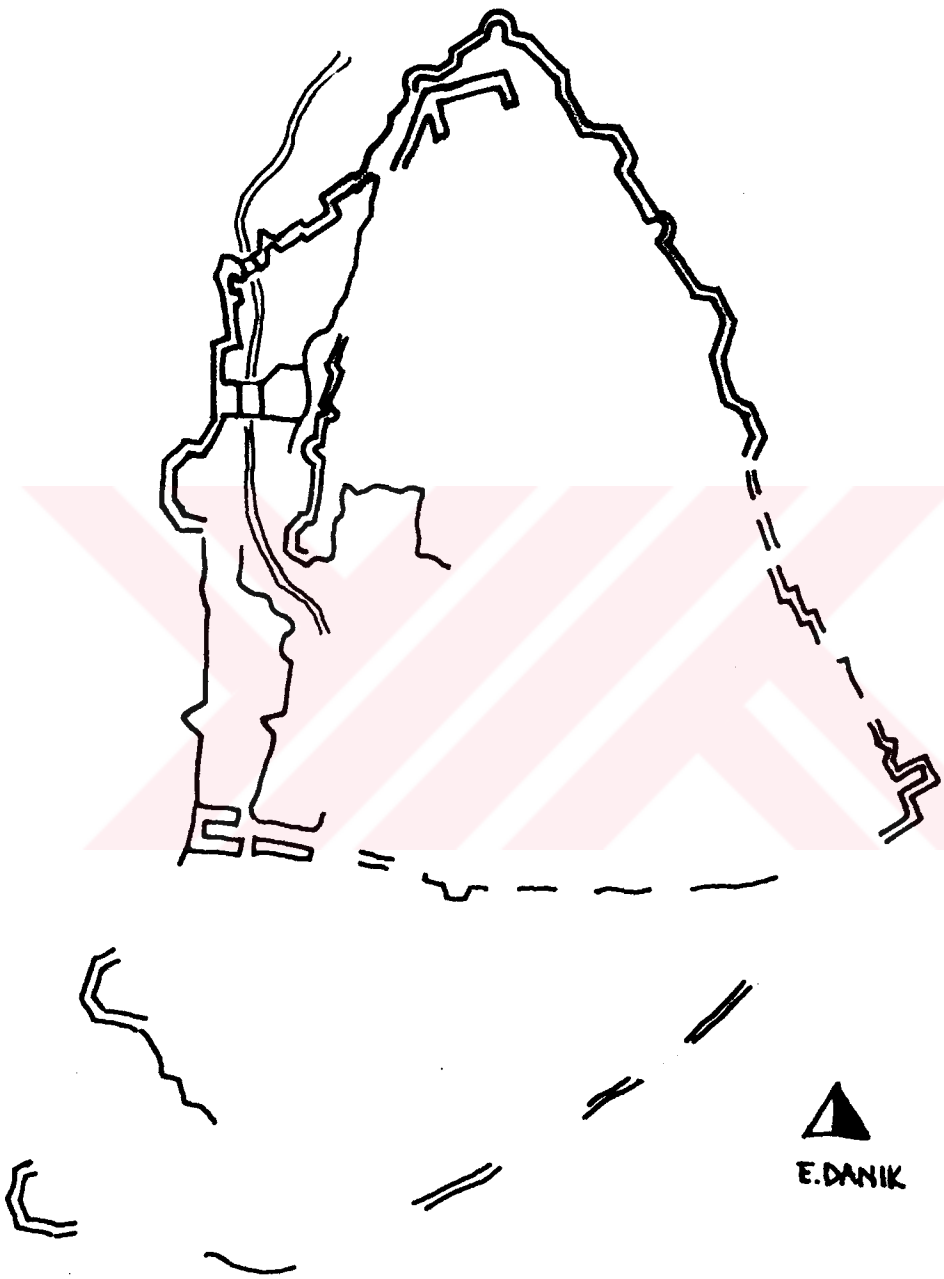

Çiz.1.Harput ve yakın çevresi coğrafyası

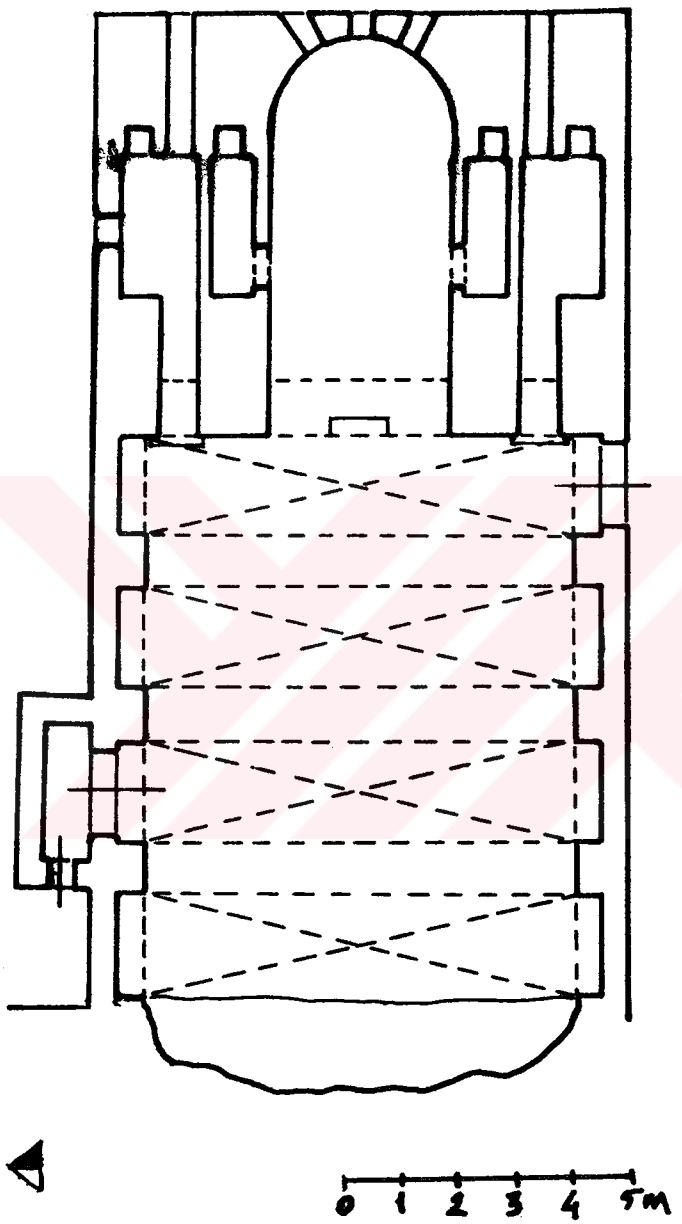

1-Meryem Ana Kilisesi
2-Dere Hamamı
3-Ulu Cami
4-Alacalı Mescid
5-Esediye Camii ve Medresesi
6-Ahi Musa Mescid ve Türbesi
7-Mansur Baba Türbesi
8-Zahiri Baba Türbesi
9-Zahiriye Medresesi
10-Maristan
11-Darphane
12-Arap Baba Mescid ve Türbesi
13-Kale Camii
14-Sara Hatun Camii
15-Kale Hamamı
16-Tabakhane Mescidi
17-Cemşid Hamamı
18-Meydan Camii
19-Ağa Camii
20-Hoca Hamamı
21-Ahmet Bey Camii
22-Kurşunlu Camii
23-Esediye Hamamı
24-Murat Baba Türbesi
25-Anonim Türbe
26-Nadir Baba Türbesi
27-Tayır Baba Türbesi
28-Uryan Baba Türbesi
29-Kilise
30-Kızıl Kilise

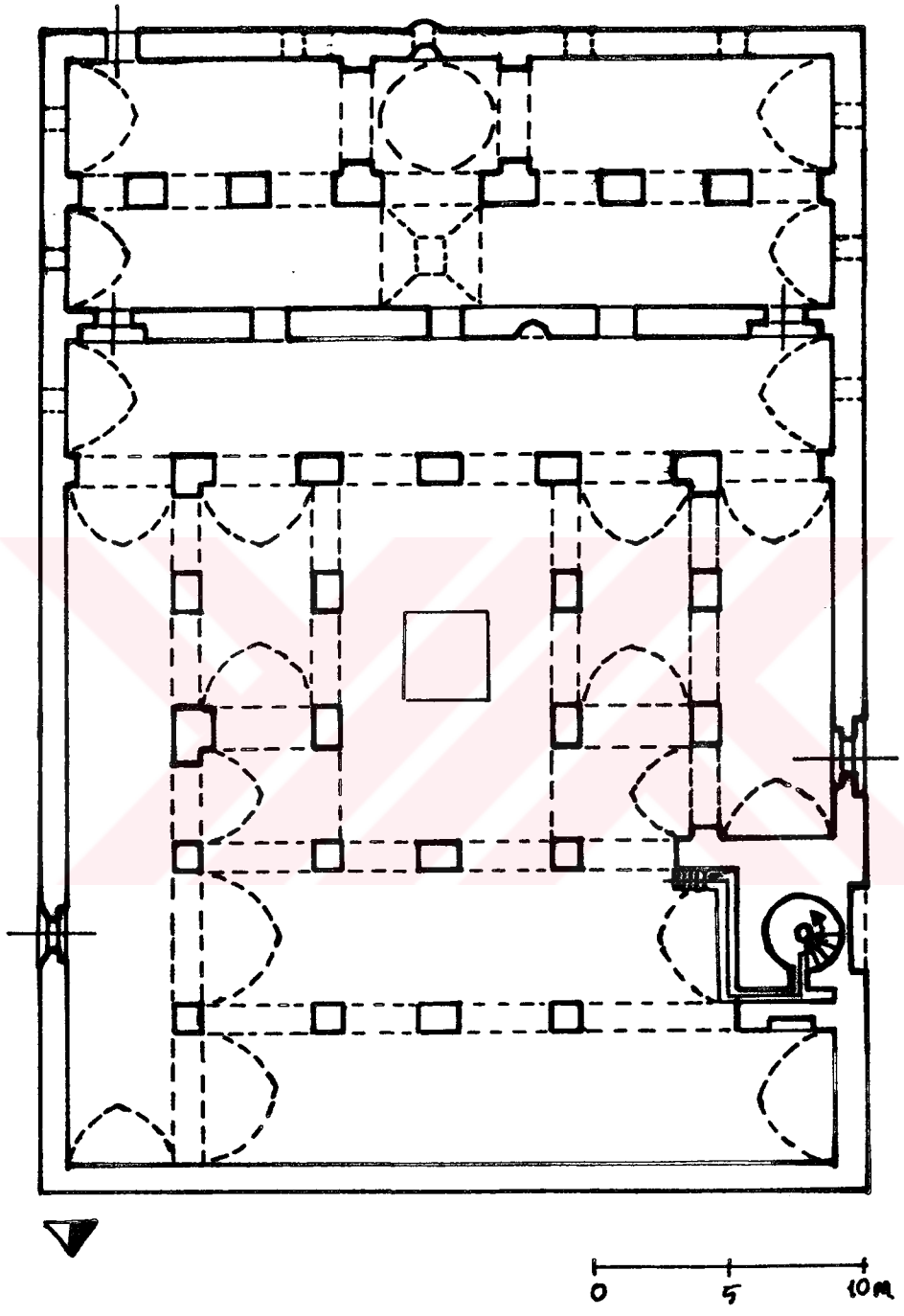
Çiz.1.Ortaçağda Harput Kenti restitüsyon denemesi (E.Danık)

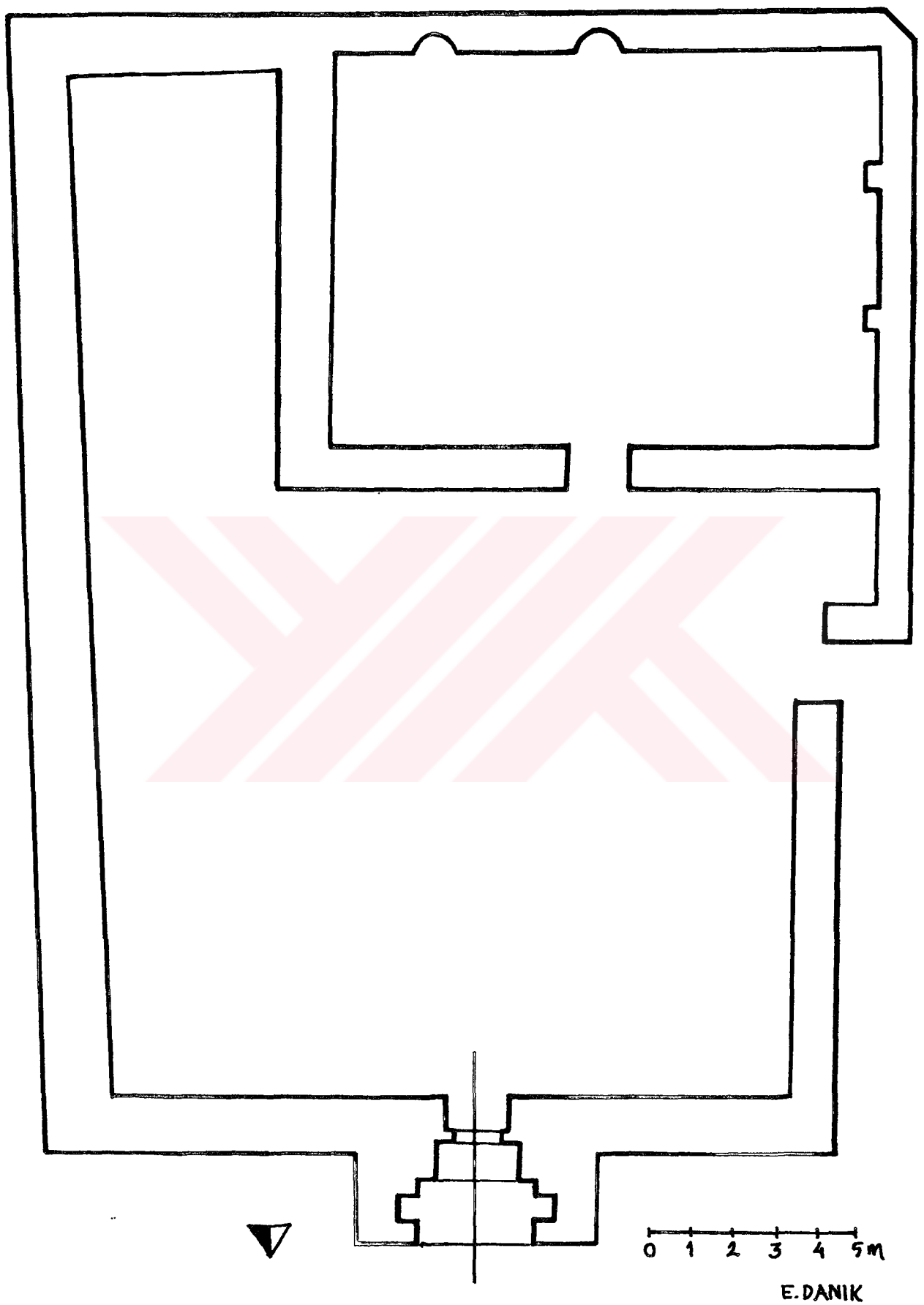
Çiz.1.Harput iç kale krokisi (E.Danık)

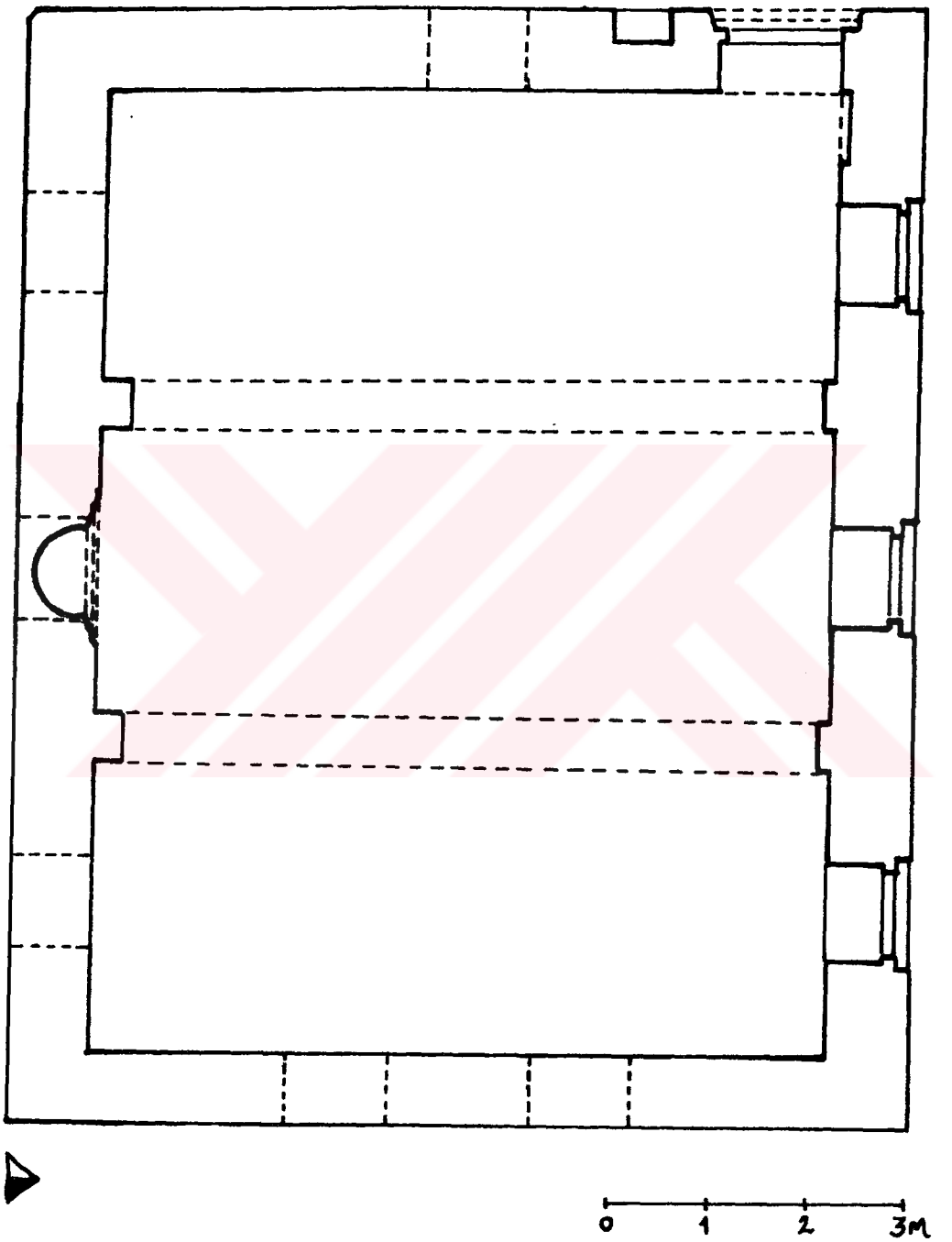
Çiz.1.Harput Meryem Ana Kilisesi planı (İ.Sunguroğlu'ndan düzeltilerek)

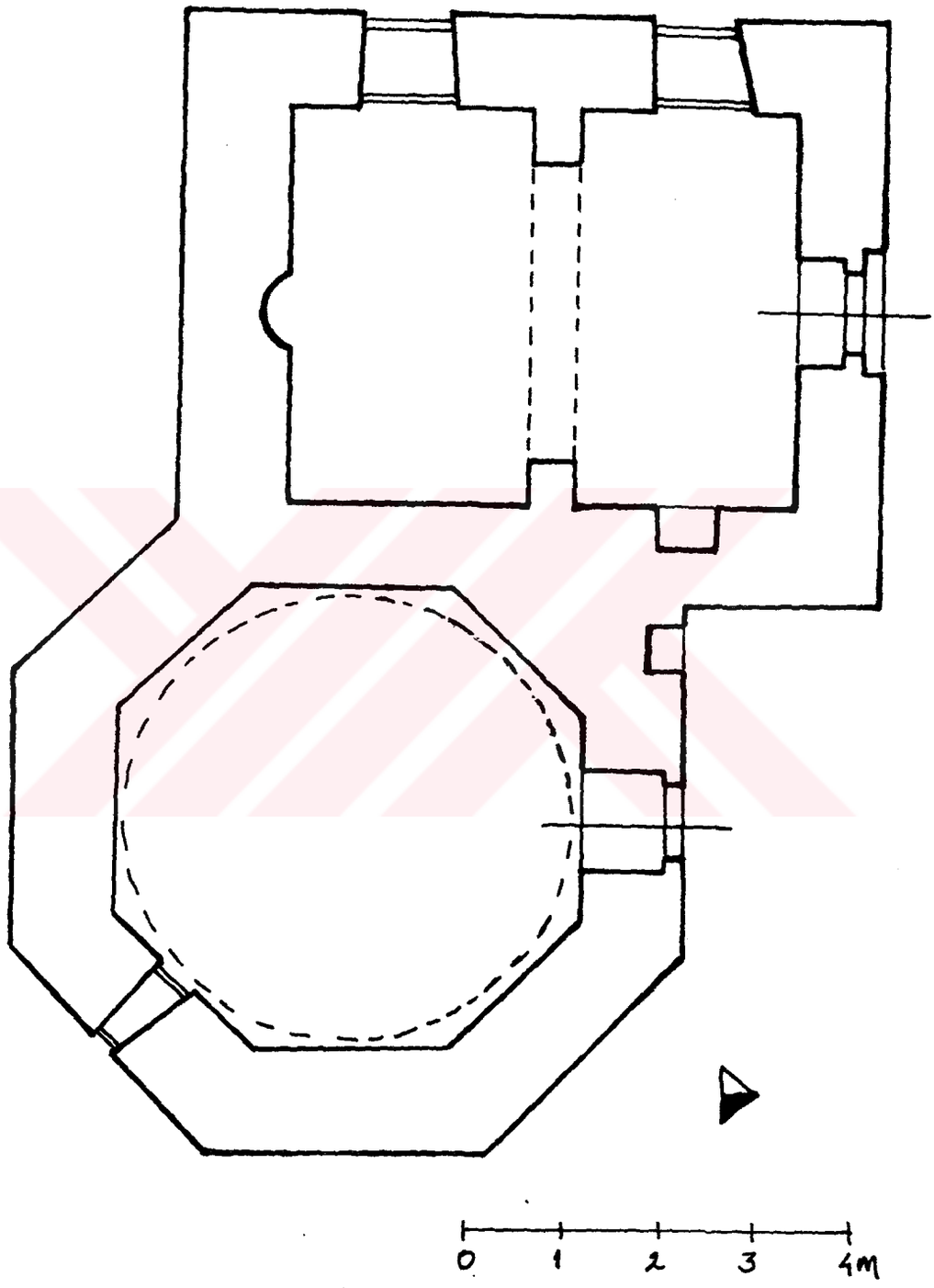
Çiz. 1. Harput Ulu Camii planı (Ara Altun'dan düzeltilerek)

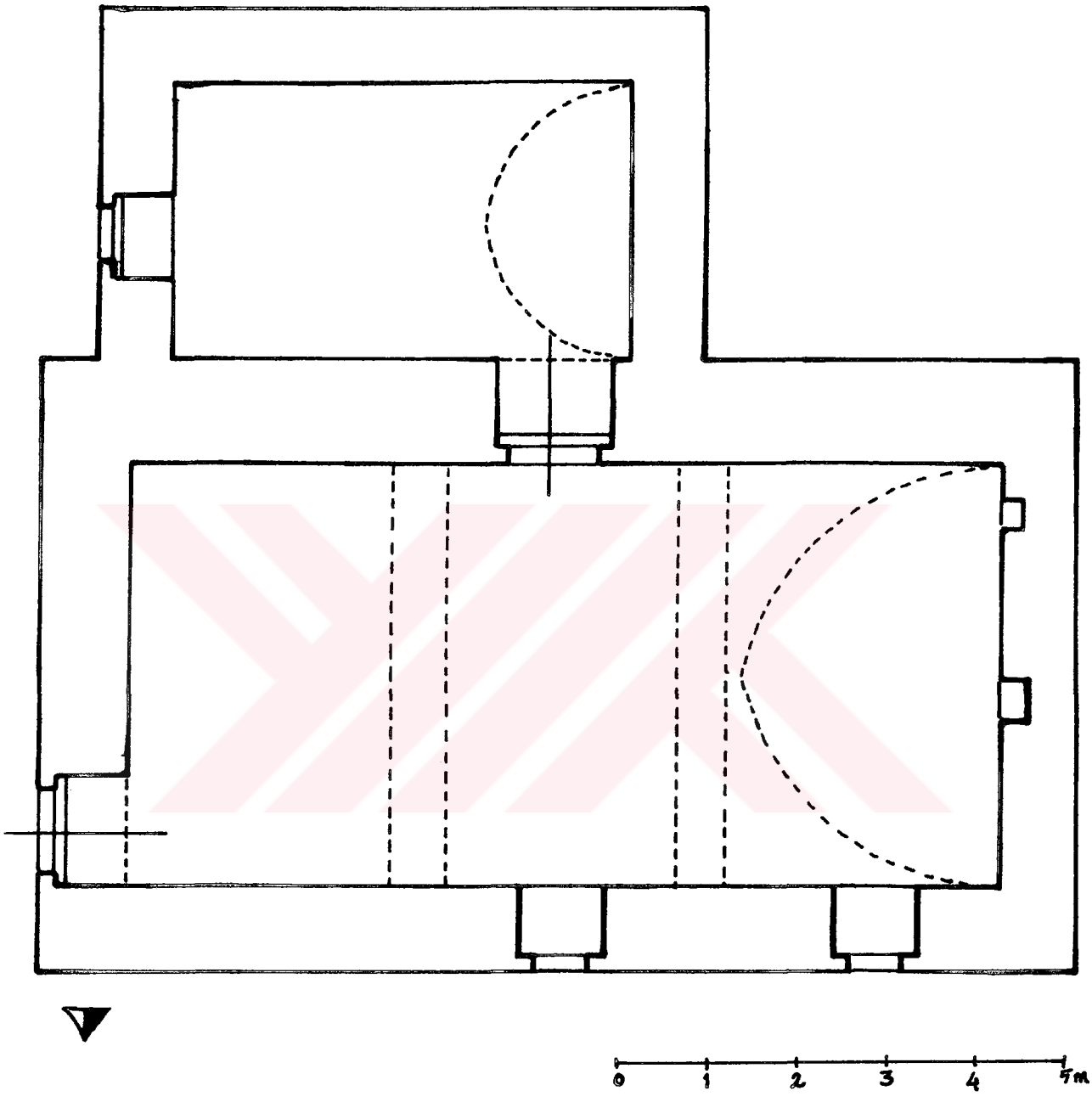
Çiz. 1. Harput Esediye (Aslaniye) camii rölövesi (E.Danık)

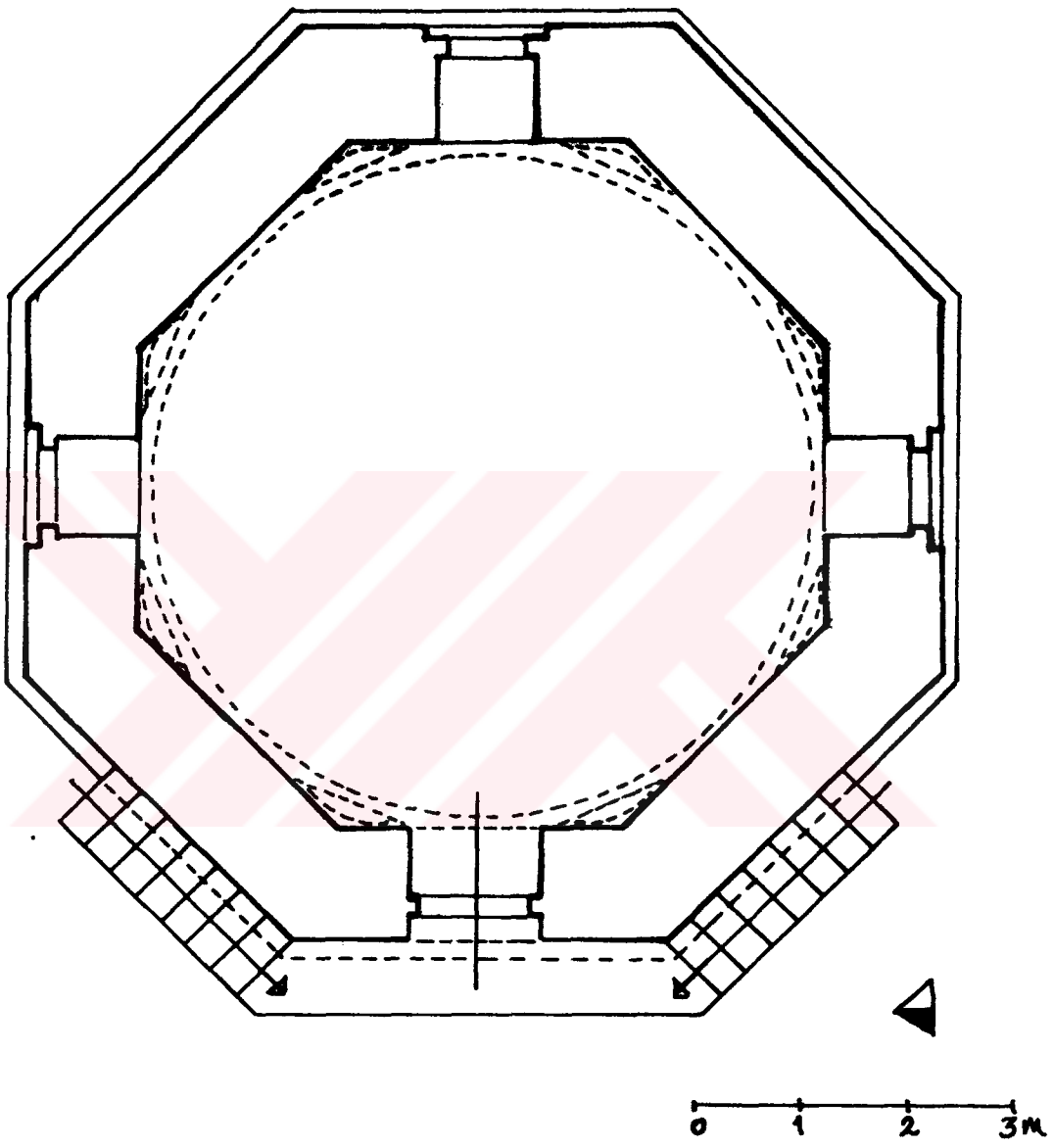
Çiz. 1. Harput Alacalı Mescid Planı (VGM Arşivinden düzeltilerek)

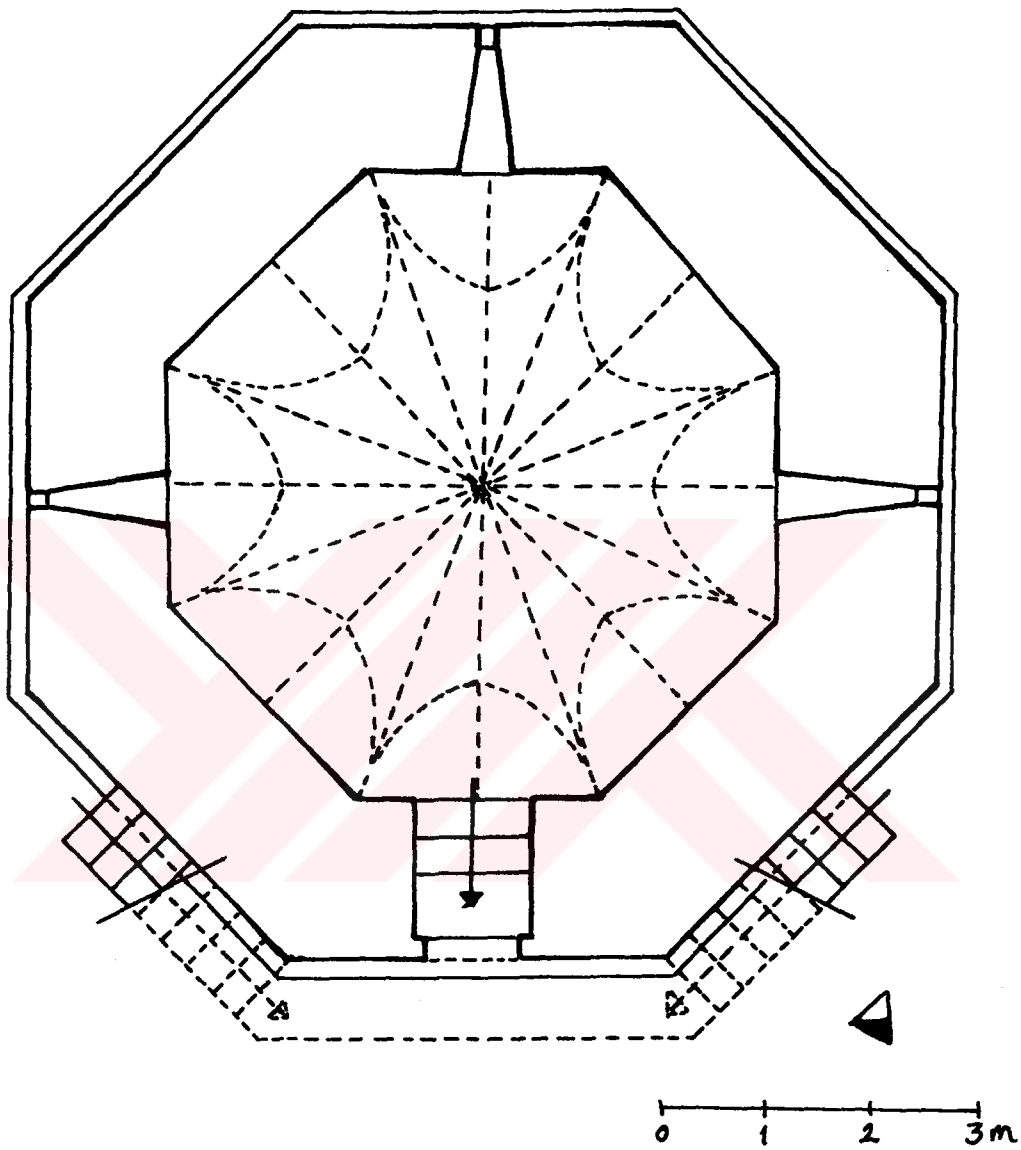
Çiz.1.Harput Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi planı (Ünal Özer)

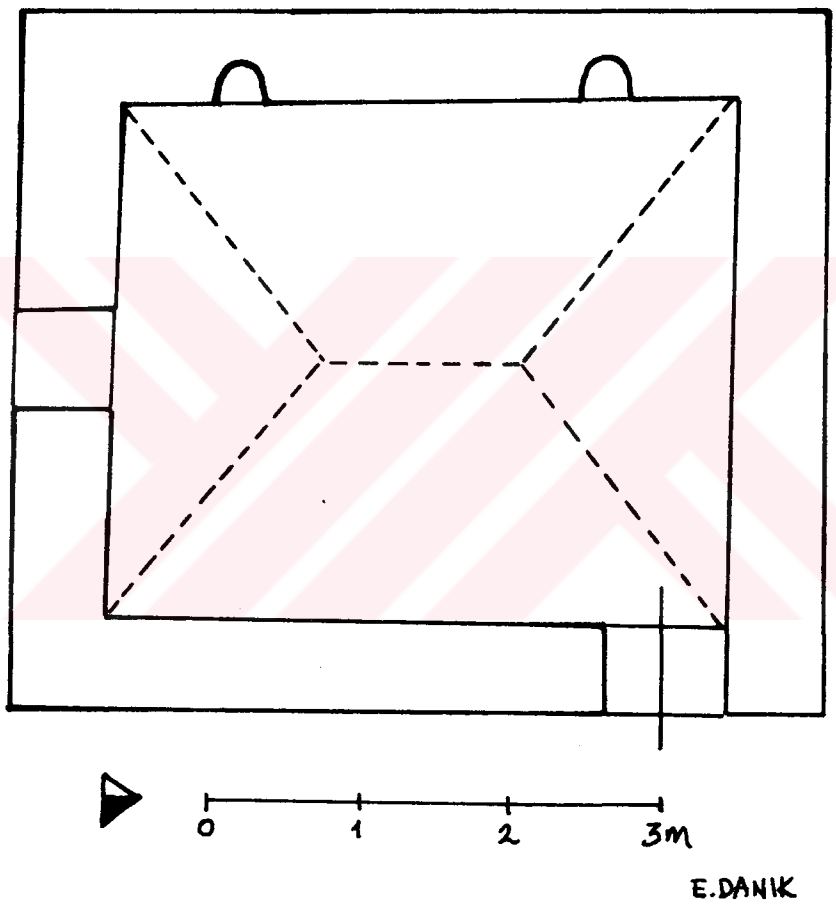
Çiz.1.Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi planı (VGM Arşivinden düzeltilerek)

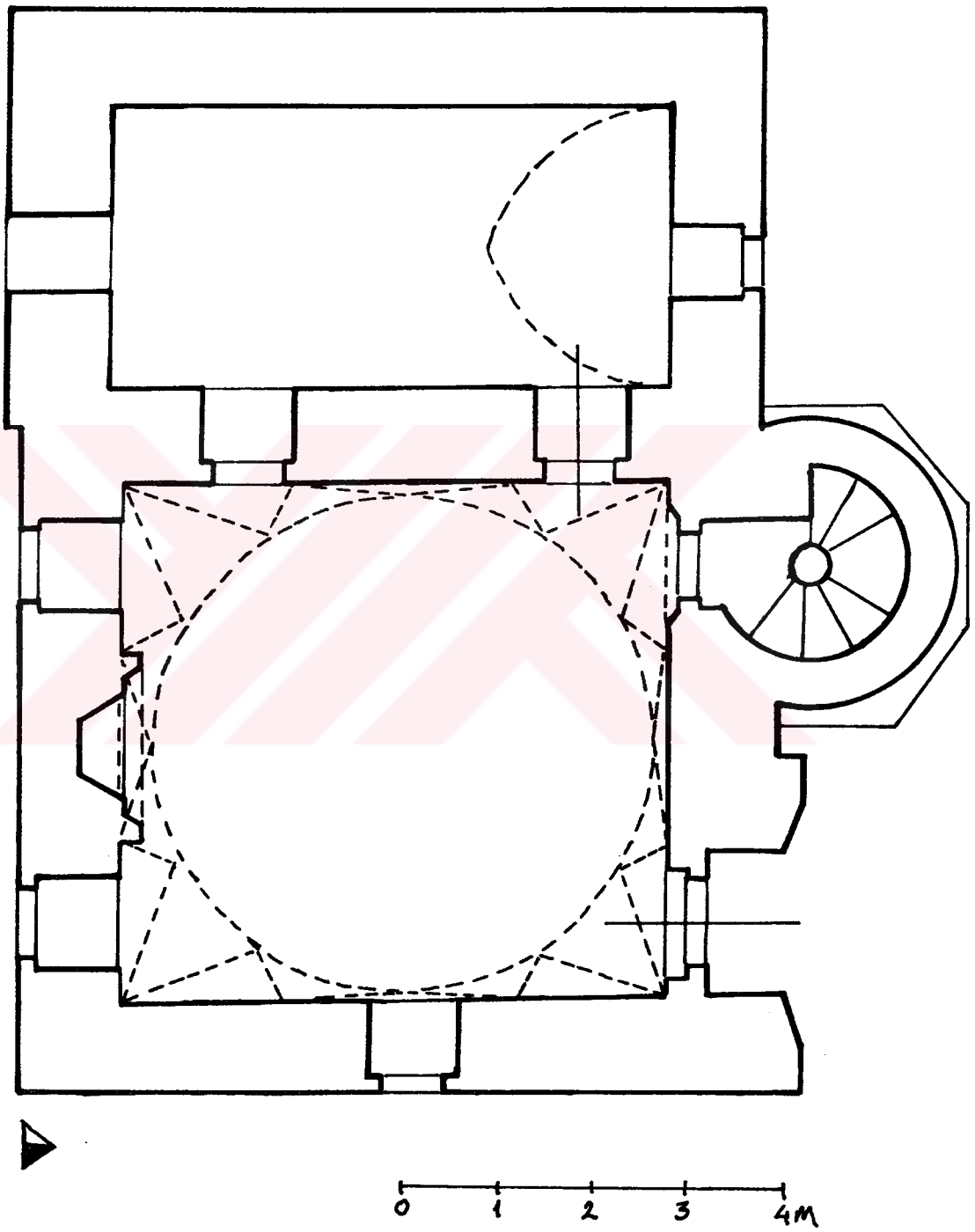
Çiz.1.Harput Mansur Baba Türbesi üst kat planı (VGM Arşivi)

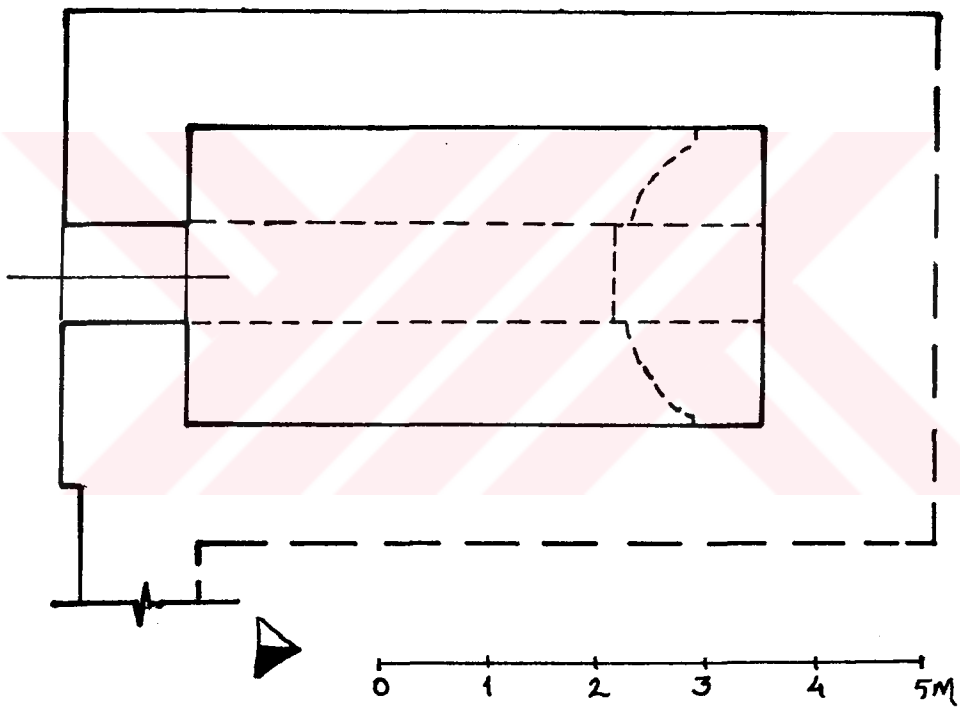
Çiz.1.Harput Mansur Baba Türbesi Mezar odası planı (VGM Arşivi)

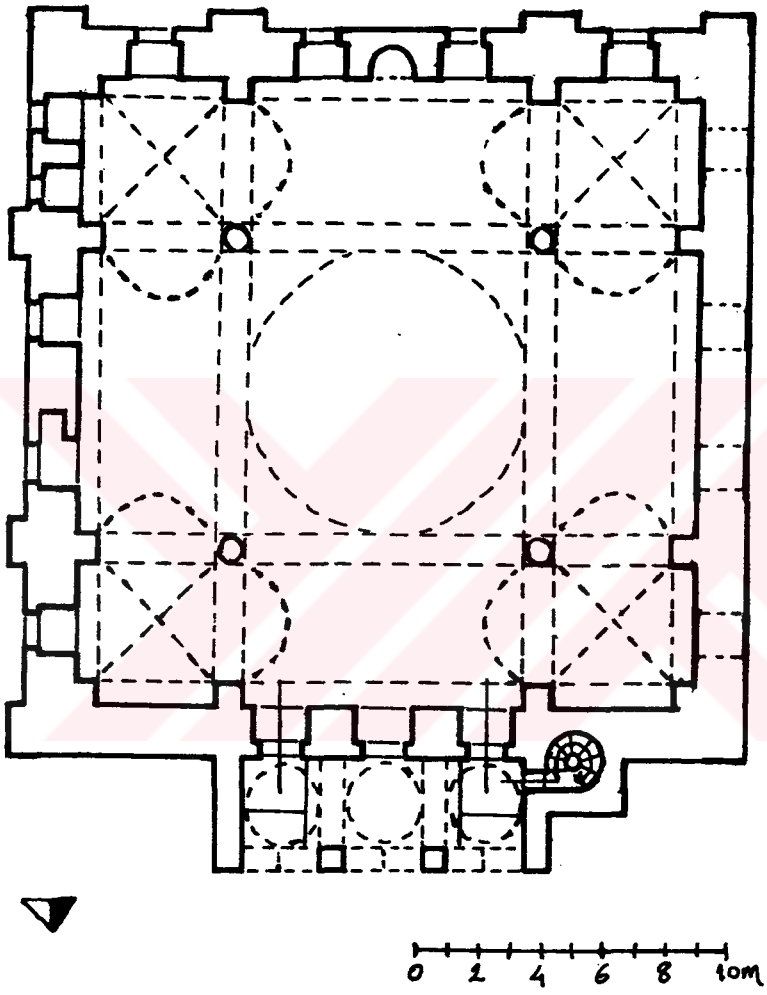
Çiz.1.Harput Zahiri Baba Türbesi rölöve planı (E.Danık)

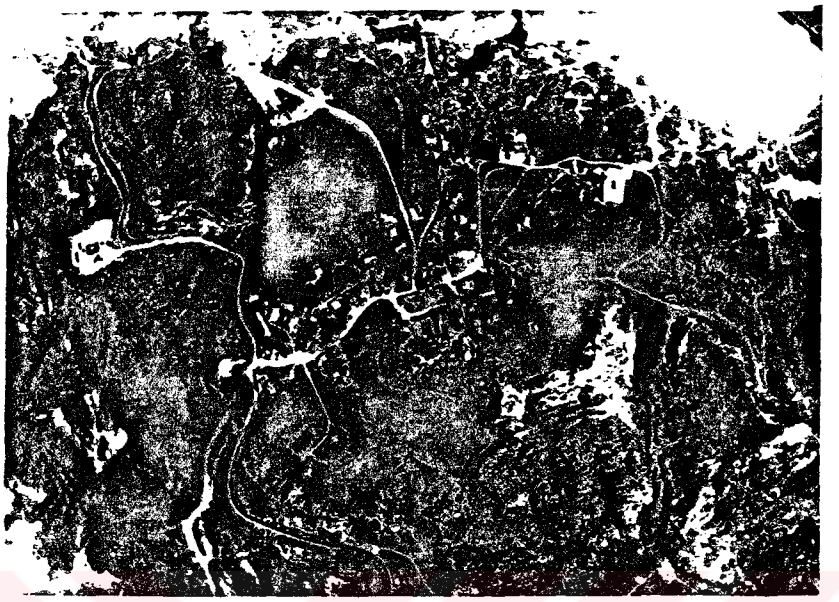
Çiz.1.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi üst kat planı
(VGM Arşivinden düzeltilerek)

Çiz.1.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi mezar odası planı (VGM Arşivi)

Çiz.1.Harput Sara Hatun Camii planı (Gabriel'den düzeltilerek)

Res.1.Harput kentinin havadan görünüşü (HGK Arşivi)

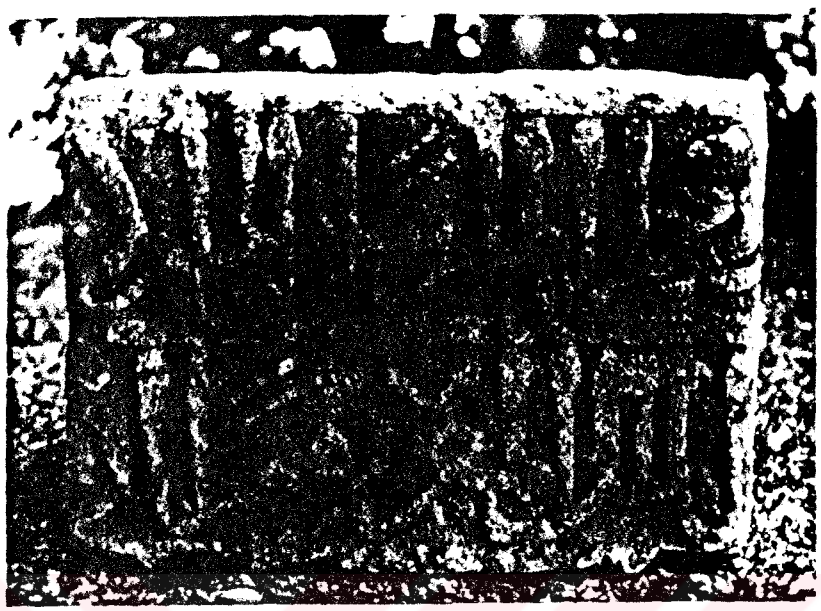
Res.2.Harput iç kalesinin havadan görünüşü
(HGK Arşivi)

Res.1.Harput, Dağ Kapı girişi

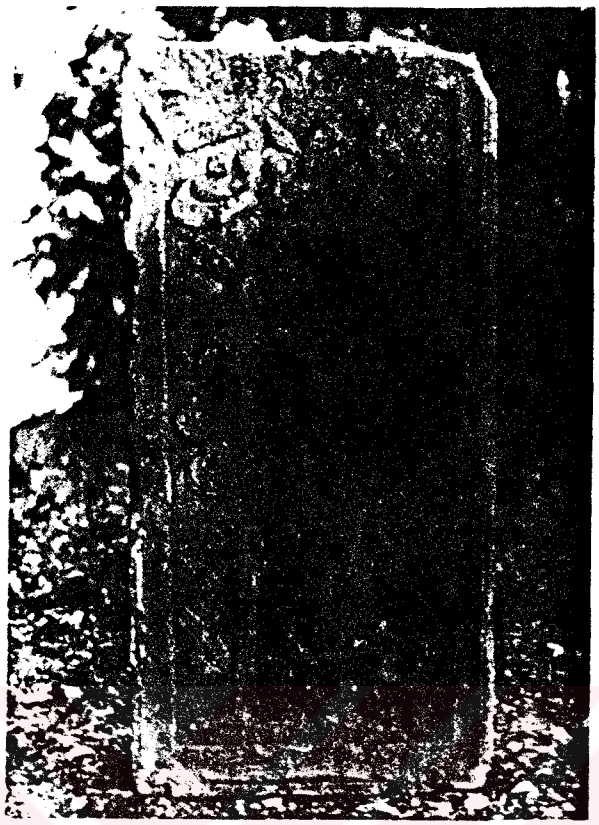
Res.2.Harput, dış surlardan kalan burç

Res.1.Harput iç kaleden alınan maristan kitabesi (M.Kemal Can)

Res.2.Harput iç kaleden alınan maristan kitabesi (M.Kemal Can)

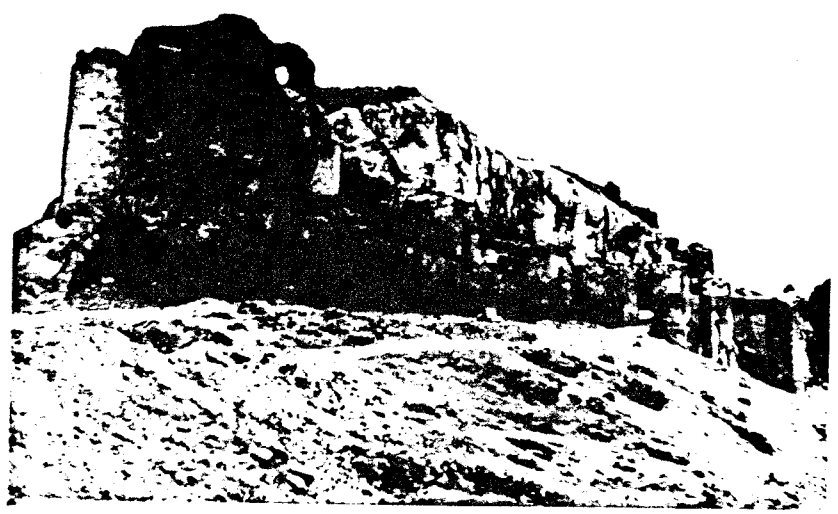
Res.1.Harput iç kaleden alınan tarih kitabesi
(M.Kemal Can)

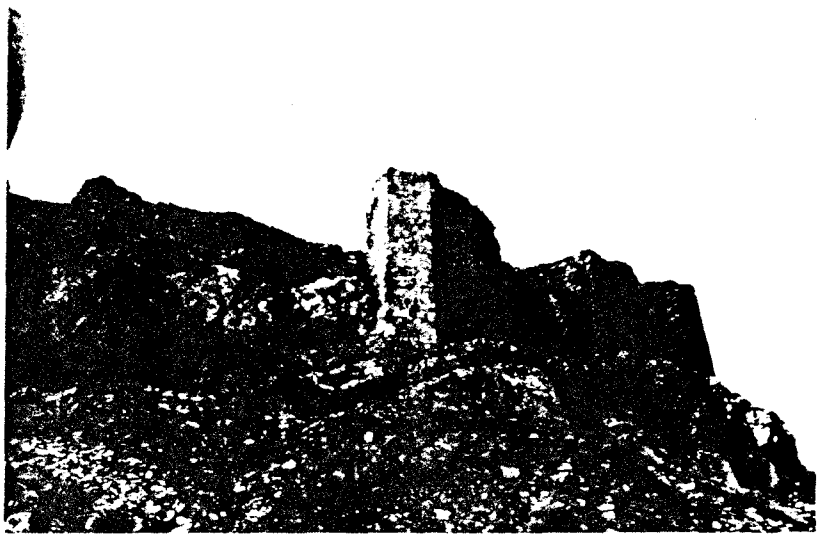
Res.2.Harput iç kaleden alınan Dülkadirli kitabesi
(Ardıçoğlu kolleksiyonu)

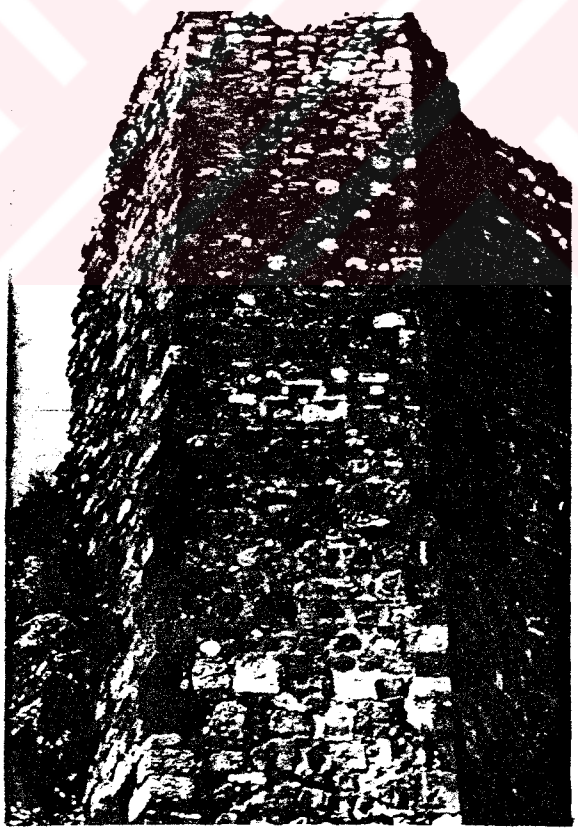
Res.1.Harput iç kalede bulunan Akkoyunlu kitabesi

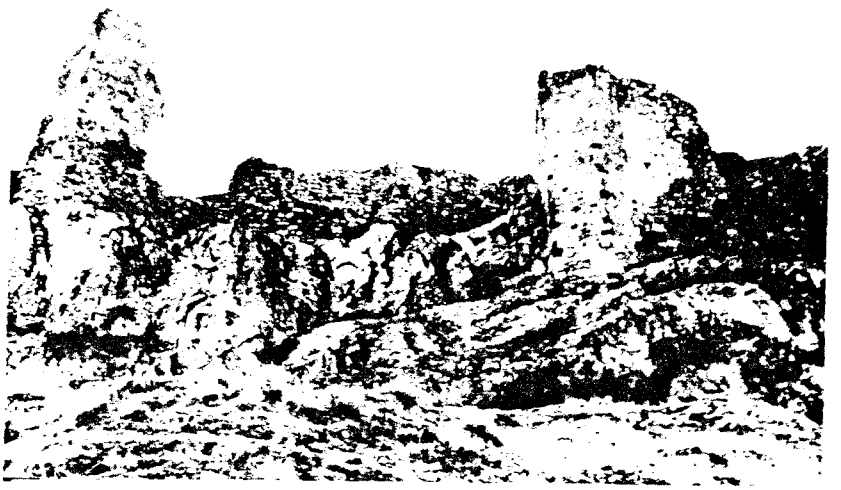
Res.2.Harput iç kale kuzey sur duvarları

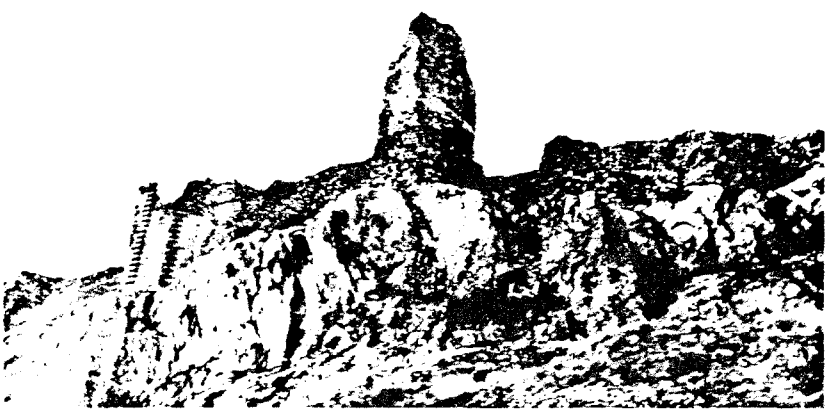
Res.1.Harput iç kale doğu sur duvarları

Res.2.Harput iç kale doğu sur duvarlarındaki kitabeli burç

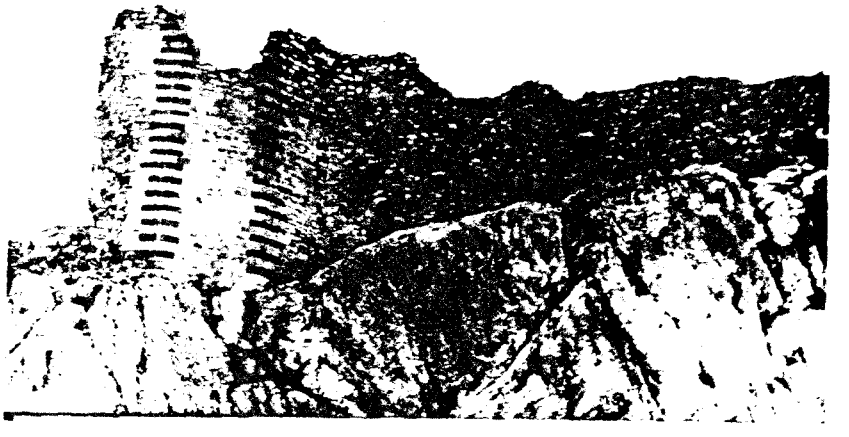
Res.1.Harput iç kale doğu sur duvarları

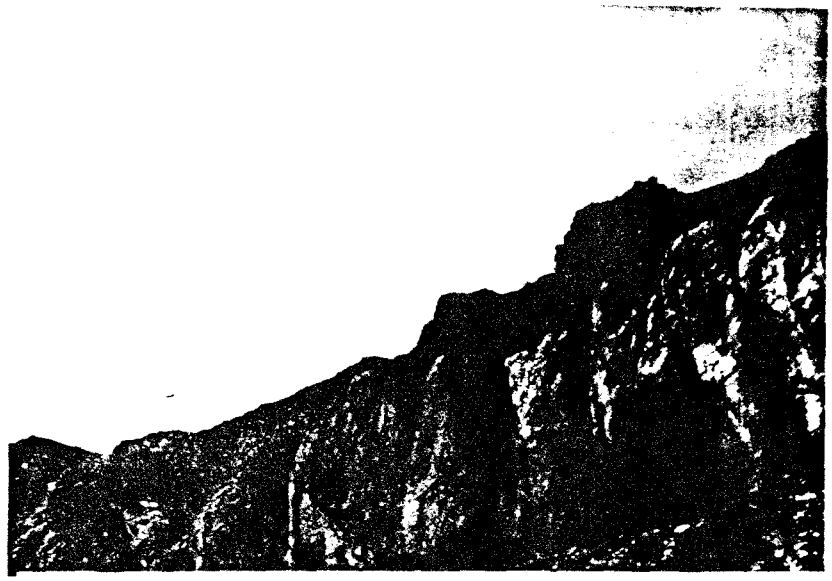
Res.2.Harput iç kale doğu sur duvarları

Res.1.Harput iç kale doğu sur duvarları

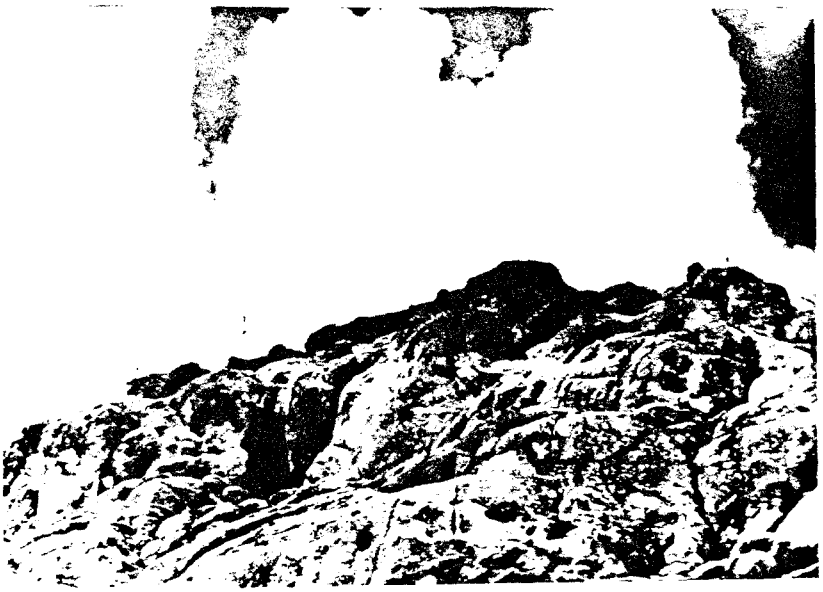
Res.2.Harput iç kale doğu sur duvarları

Res.1.Harput iç kale doğu sur duvarları

Res.2.Harput iç kale doğu sur duvarları ve Meryem Ana Kilisesi

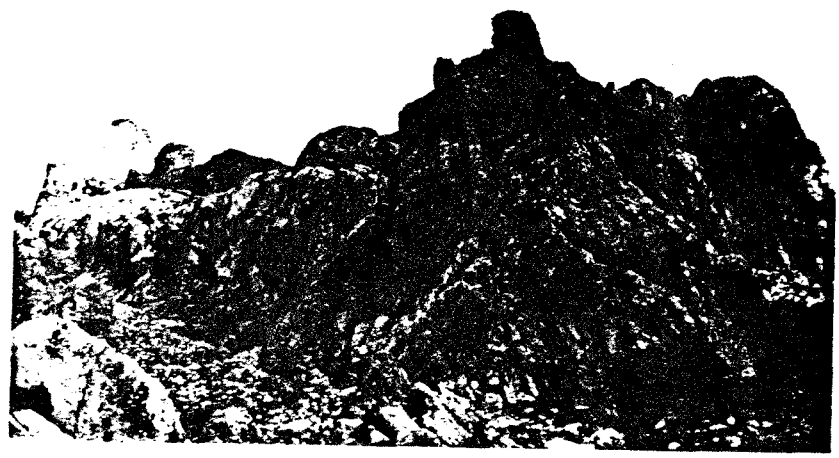
Res.1.Harput iç kale güneydoğu sur duvarları

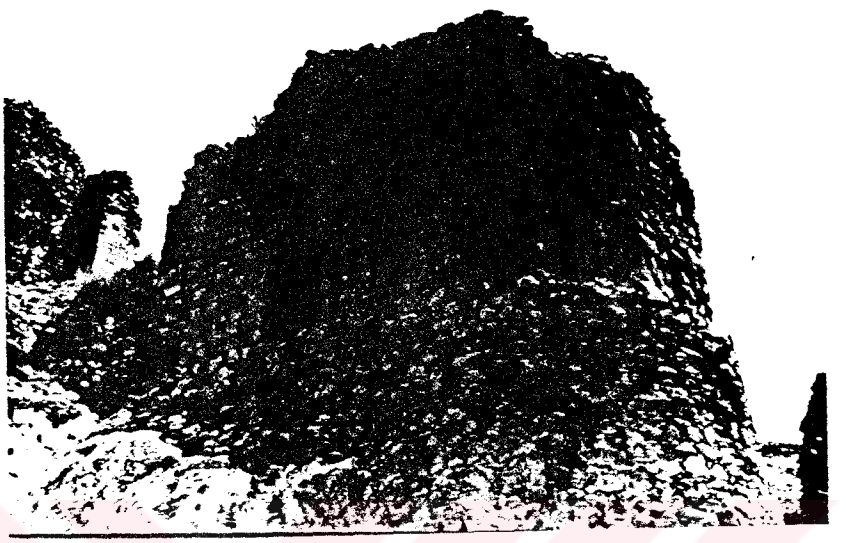
Res.2.Harput iç kale güney sur duvarları

Res.1.Harput iç kale güneybatı sur duvarları

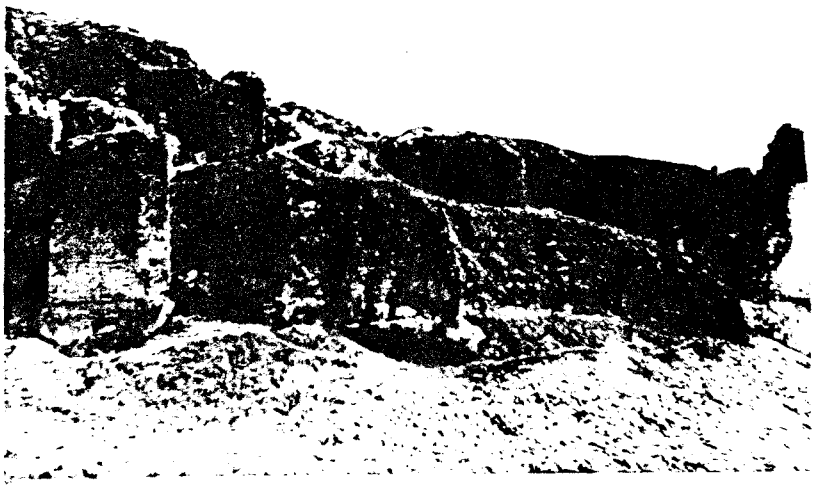
Res.2.Harput iç kale güneybatı sur duvarları

Res.1.Harput iç kale batı sur duvarlarındaki burç

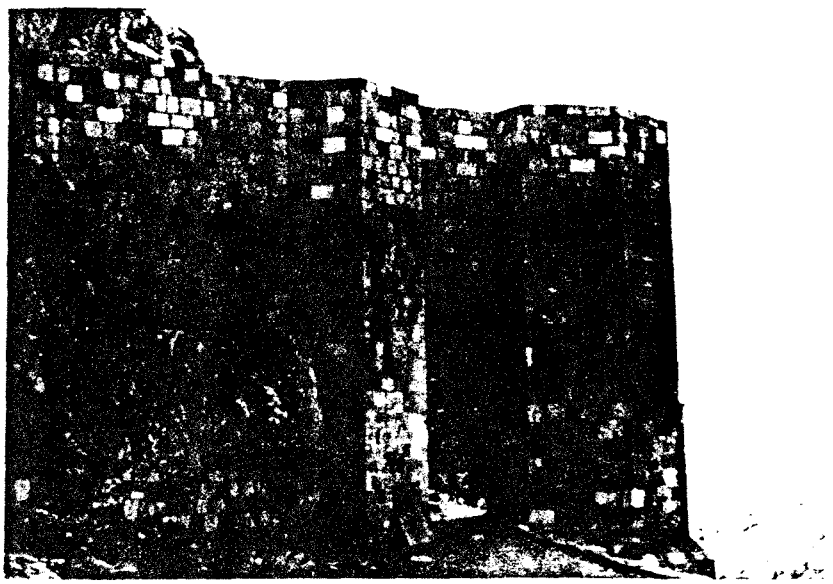
Res.2.Harput iç kale batı sur duvarları

Res.1.Harput iç kale batı sur duvarları

Res.2.Harput iç kale 1960'lı yıllarda birinci giriş kapısı
(Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.1.Harput iç kale birinci giriş kapısı

Res.2.Harput iç kale ikinci giriş kapısı

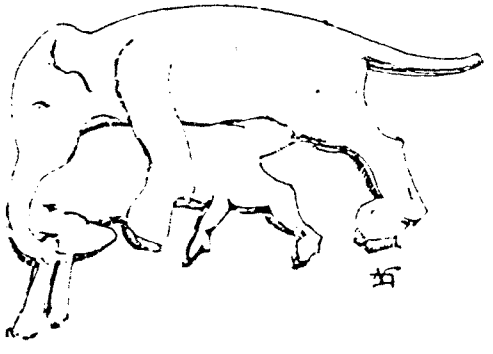
Res.1.Harput iç kale,ikinci girişten sonra doğuda yer alan sur duvarı ve burç

Res.2.Harput iç kale,ikinci girişten sonra doğuda yer alan burçtaki aslan kabartması

Res.1.Harput iç kale,ikinci girişten sonra doğuda yer alan burçtaki aslan fil mücadelesi

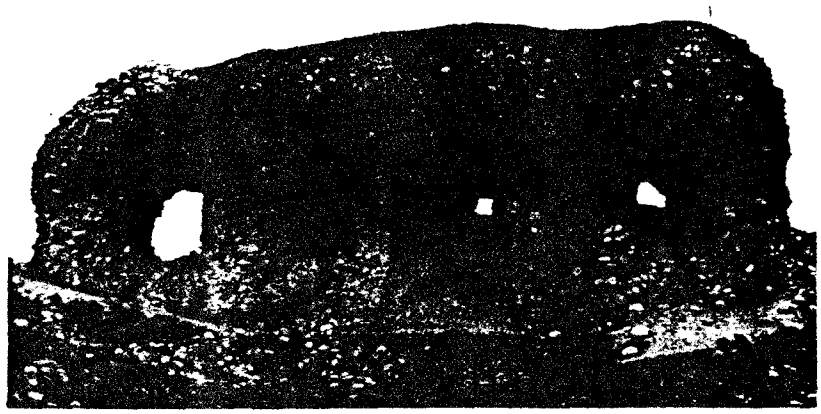
Res.2.Harput iç kale,ikinci girişten sonra doğuda yer alan burçtaki aslan fil mücadelesi (Gabriel 1940:260)

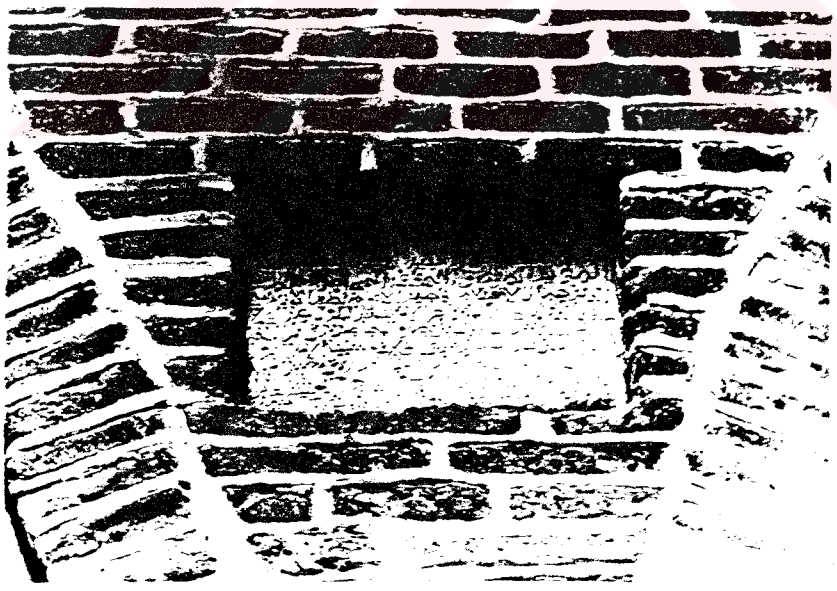
Res.1.Harput iç kale batıda yer alan ikinci kademe sur duvarları

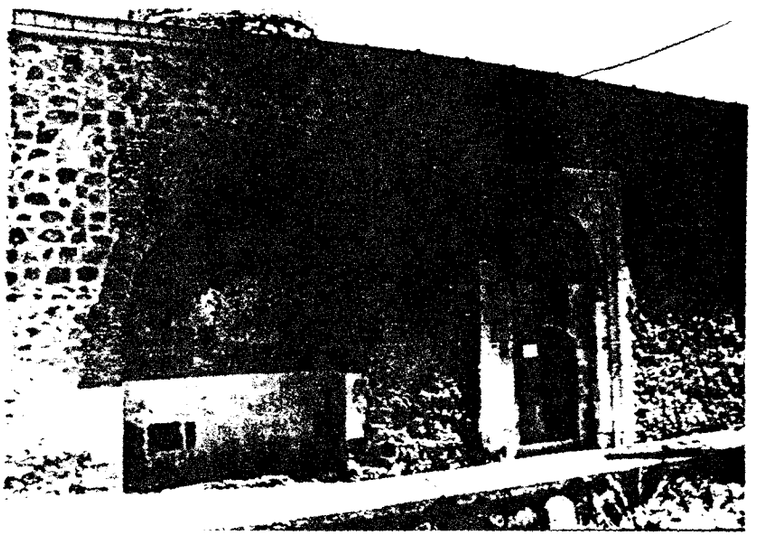
Res.2.Harput iç kale batı sur duvarlarında
yer alan mimari mekan kalıntısı

Res.1.Harput iç kale kuzey sur duvarları üstünde yer alan mimari mekan kalıntısı

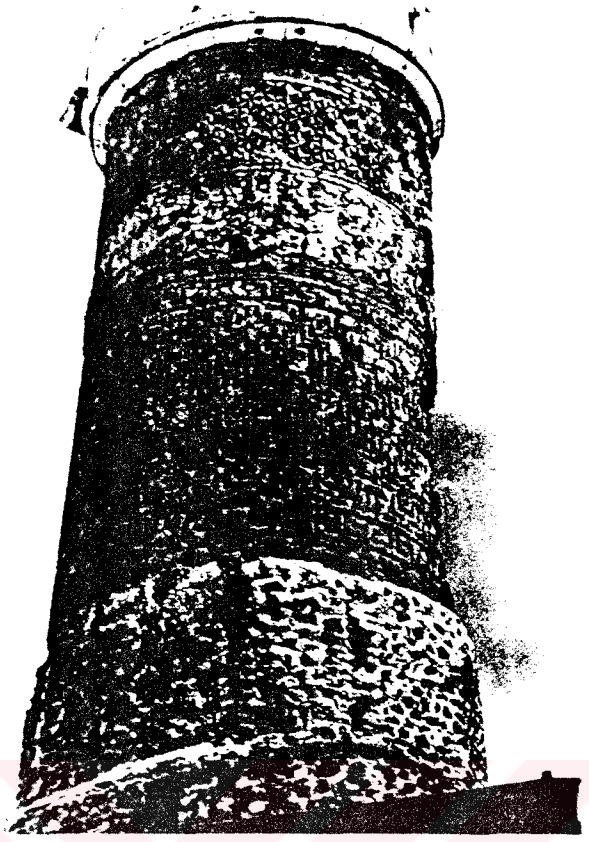
Res.2.Harput Ulu Camii avlu kuzey duvarındaki vergi kitabesi

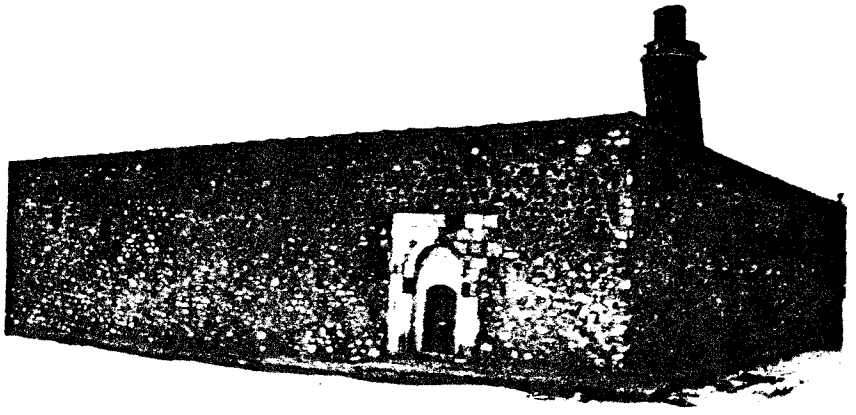
Res.1.Harput Ulu Camii batı cephe

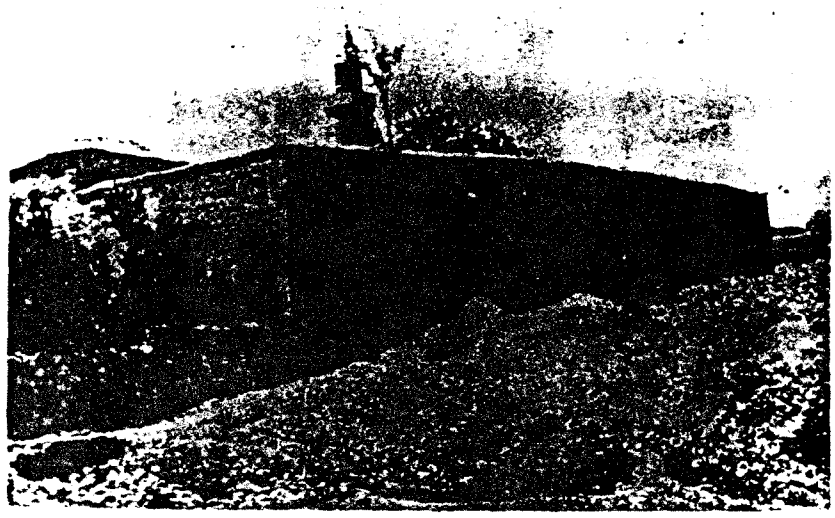
Res.2.Harput Ulu Camii minare kaidesini gösteren niş

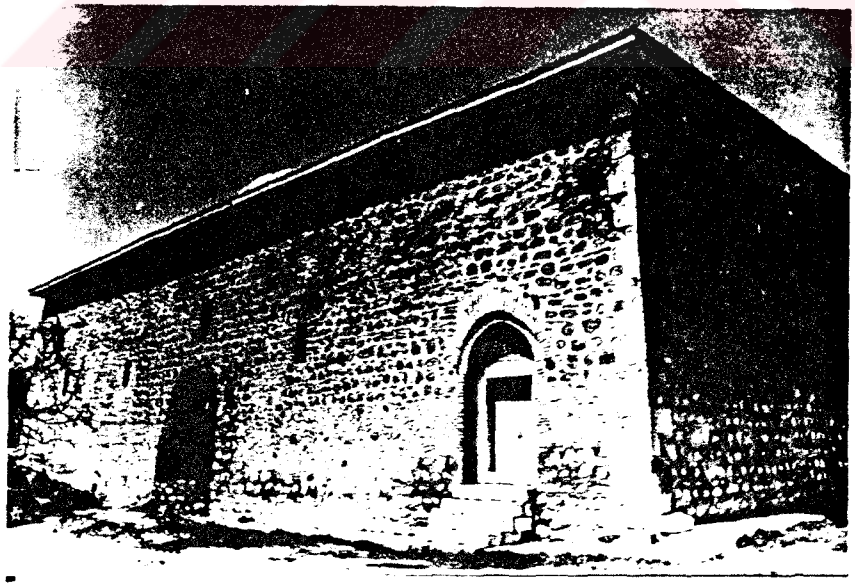
Res.1.Harput Ulu Camii minaresi

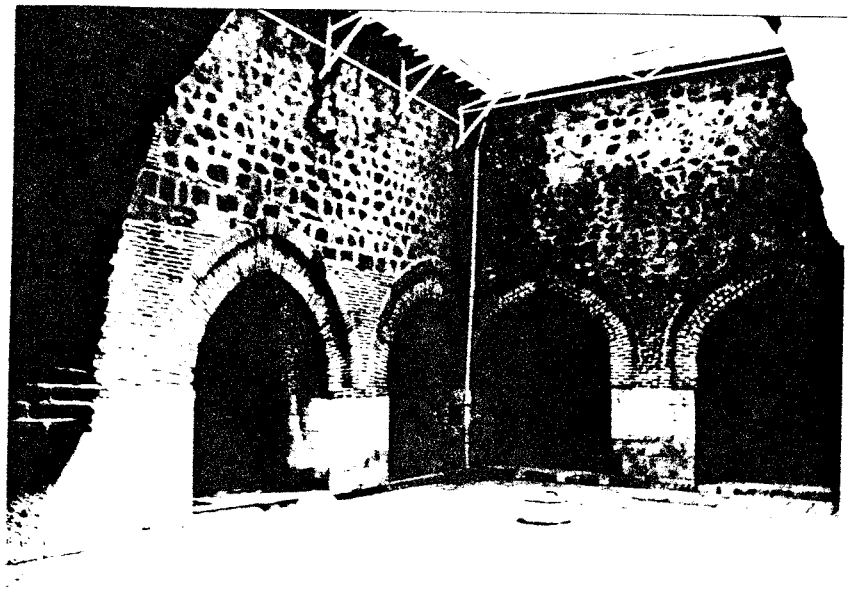
Res.2. Harput Ulu Camii doğu cephe

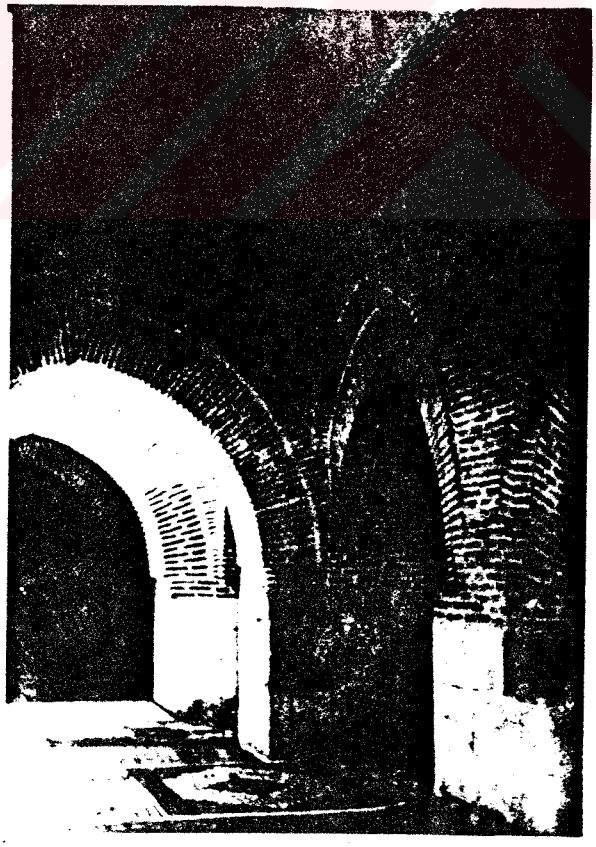
Res.1.1960'lı yıllarda Harput Ulu Camii güneydoğu cephe
(Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.Harput Ulu Camii güneydoğu cephe

Res.1.Harput Ulu Camii avluya bakış

Res.2.Harput Ulu Camii avlu revaklarına bakış

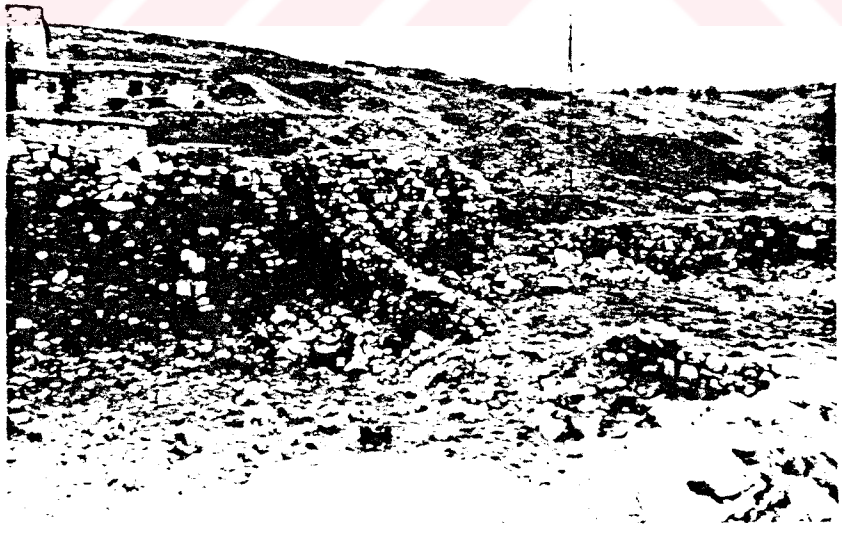
Res.1.Harput Esediye Camii portali

Res.2.Harput Esediye Camii portalinden detay

Res.1.Harput Esediye Camii avludan kuzeye bakış

Res.2.Harput Esediye Camii avludan batıya bakış

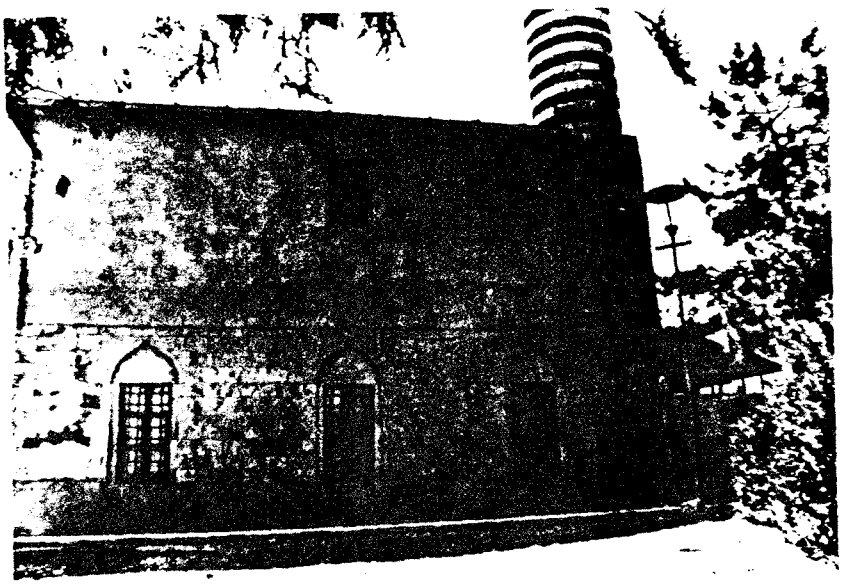
Res.1.Harput Esediye Camii avludan güneye bakış

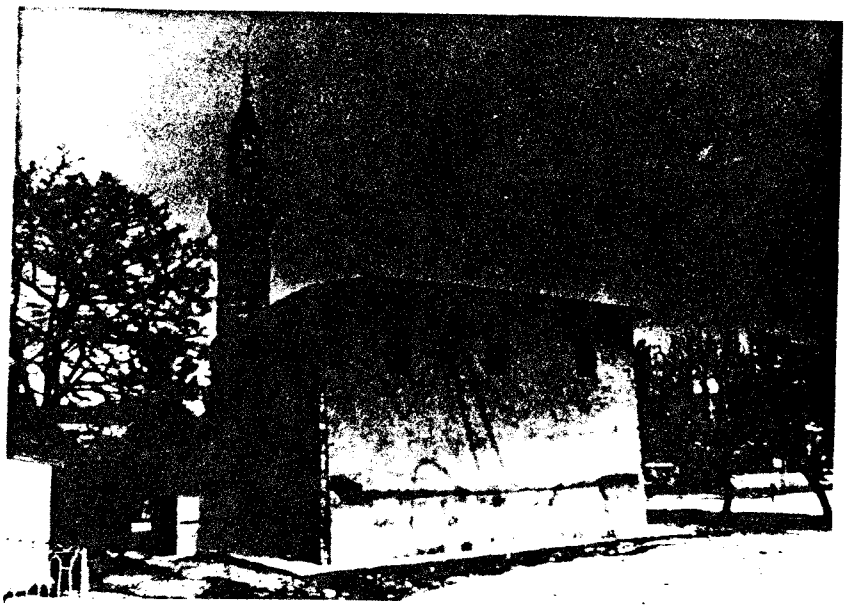
Res.2.Harput Esediye Camii mihrap duvarı

Res.1.Harput Alacalı Mescid kuzey cephe
(Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.Harput Alacalı Mescid kuzey cephe

Res.1.Harput Alacalı Mescid güneybatıdan bakış

Res.2.Harput Alacalı Mescid batıdaki giriş kapısı

Res.1.Harput Alacalı Mescid kuzeybatıdan bakış
(Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

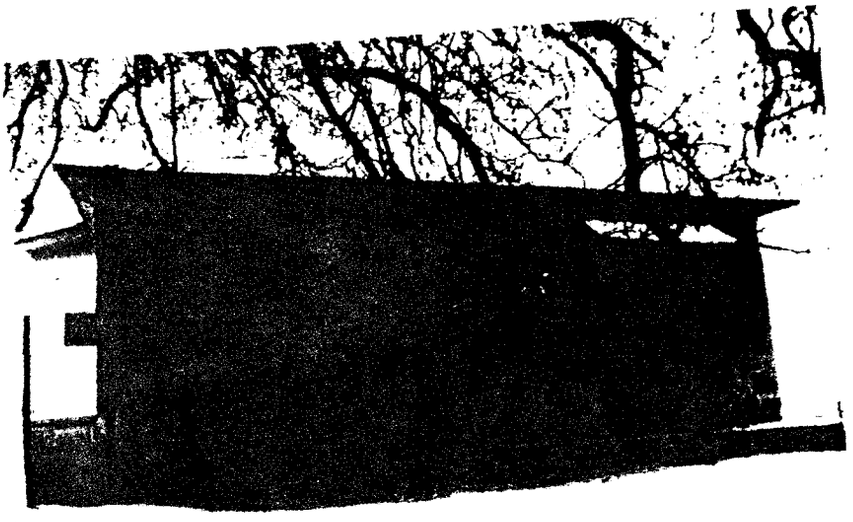
Res.2.Harput Alacalı Mescid batı cephe

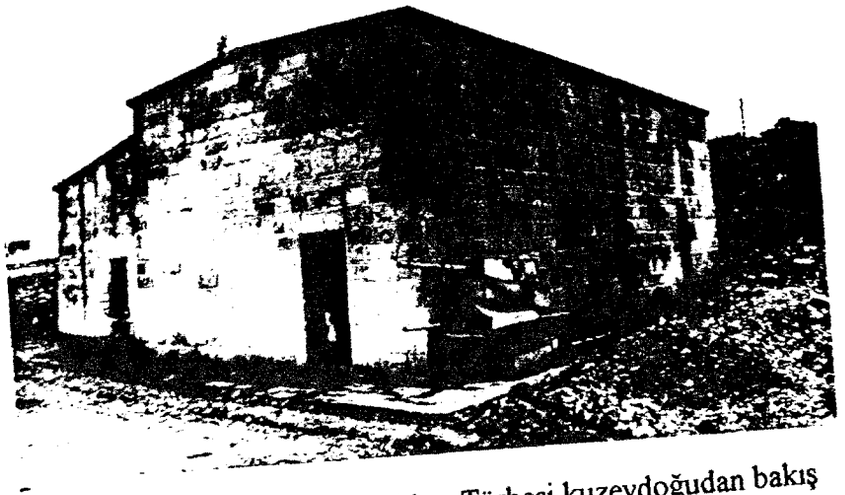
Res.1.Harput Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi
güneydoğu cephe (M.Kemal Can 1973)

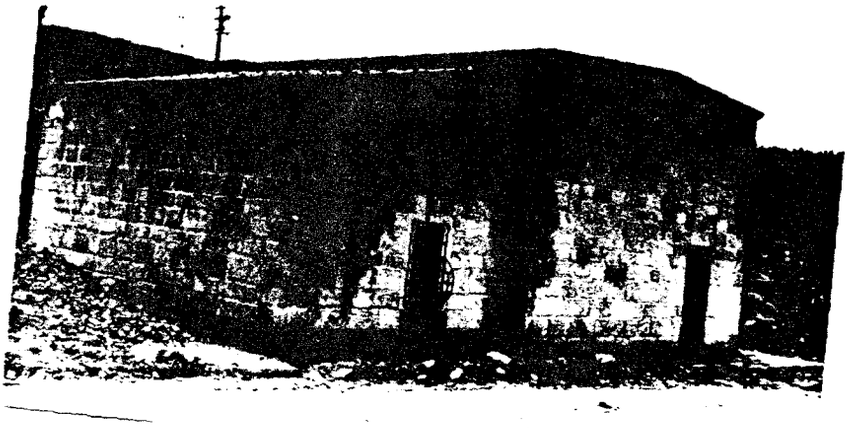
Res.2.Harput Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi
güneydoğu cephe

Res.1.Harput Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi kuzey cephe

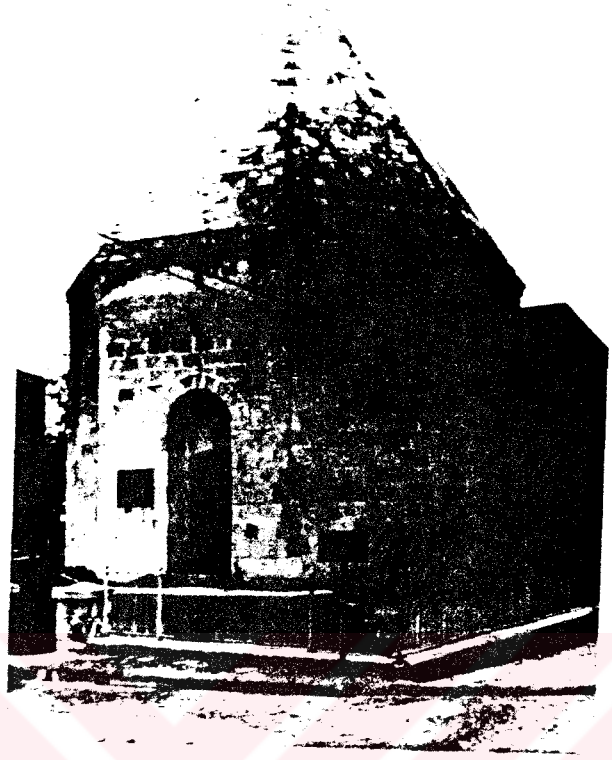
Res.2.Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi kuzeydoğudan bakış

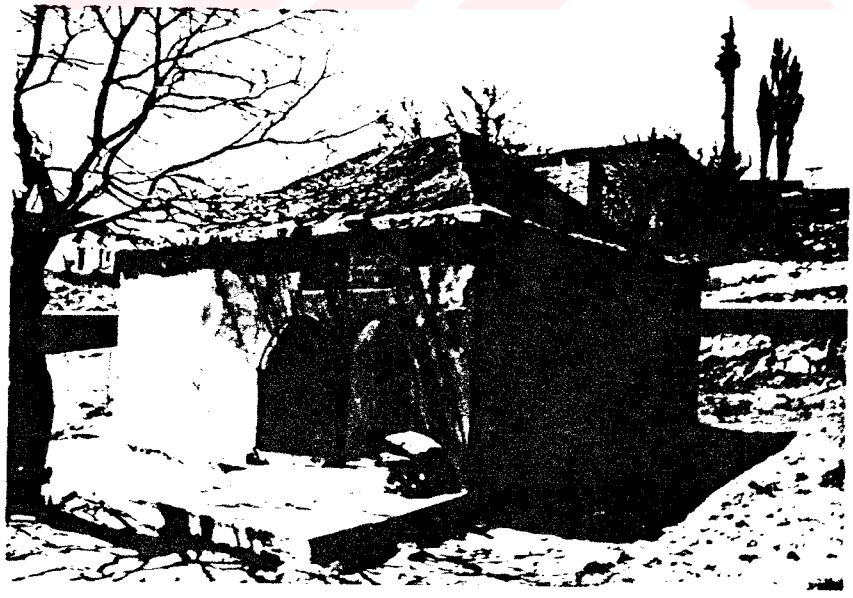
Res.1.Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi güneydoğudan bakış

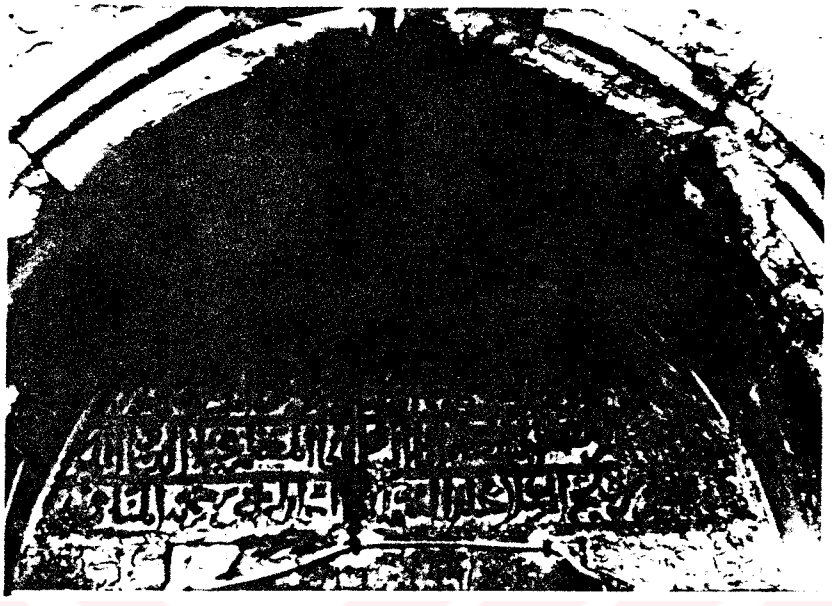
Res.2.Harput Mansur Baba Türbesi batı cephe
(M.Kemal Can 1973)

Res.1.Harput Mansur Baba Türbesi batı cephe

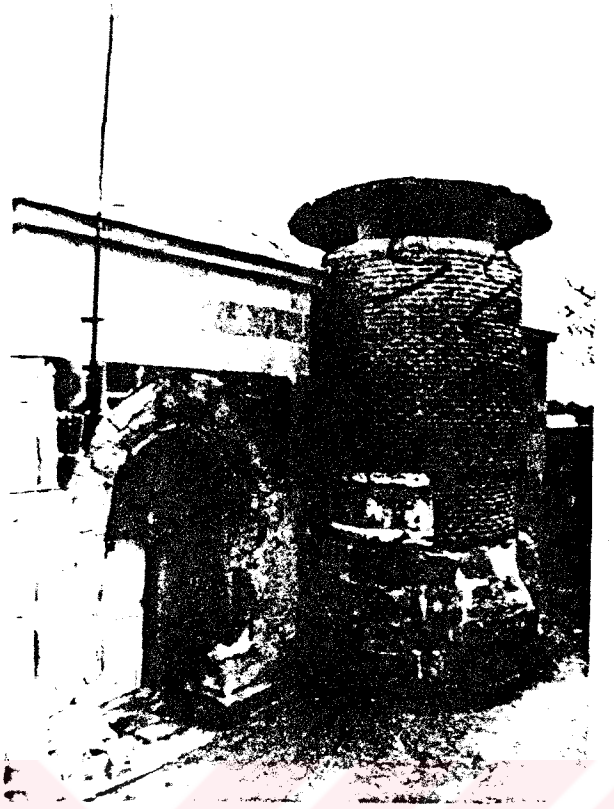
Res.2.Harput Zahiri Baba Türbesi kuzeydoğudan bakış

Res.1.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi yapım kitabesi

Res.2.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi
kuzeydeki giriş kapısı

Res.1.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi
kuzey cephe

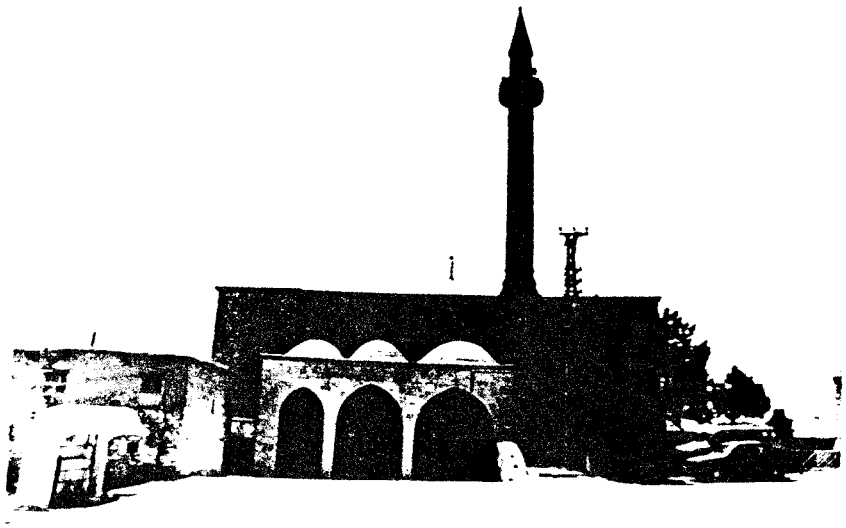
Res.2.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi minareden ayrıntı

Res.1.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi güney cephe
(Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi güneydoğudan bakış

Res.1.Harput Sara Hatun Camii kuzey cephe

Res.2.Harput Sara Hatun Camii doğu cephe

Res.1.Harput Sara Hatun Camii güney cephe

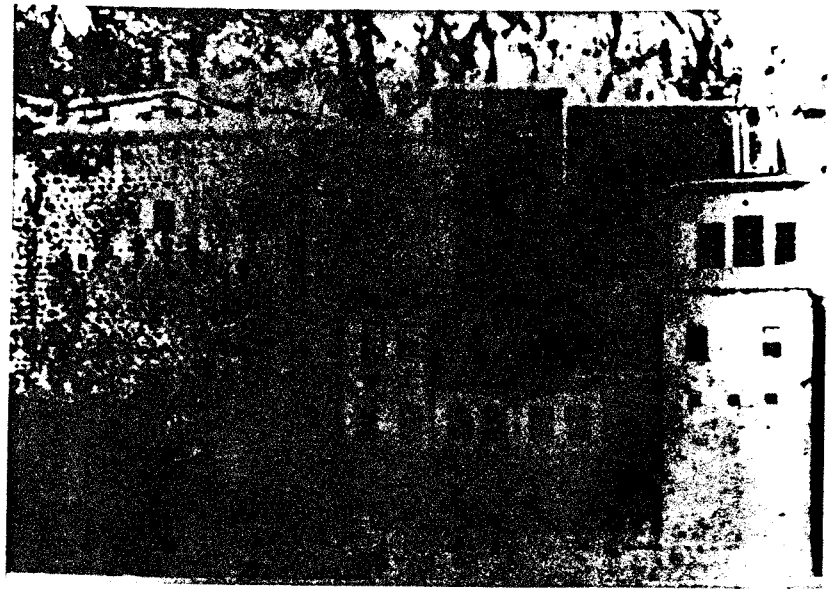
Res. 2.Harput Sara Hatun Camii güneybatıdan bakış

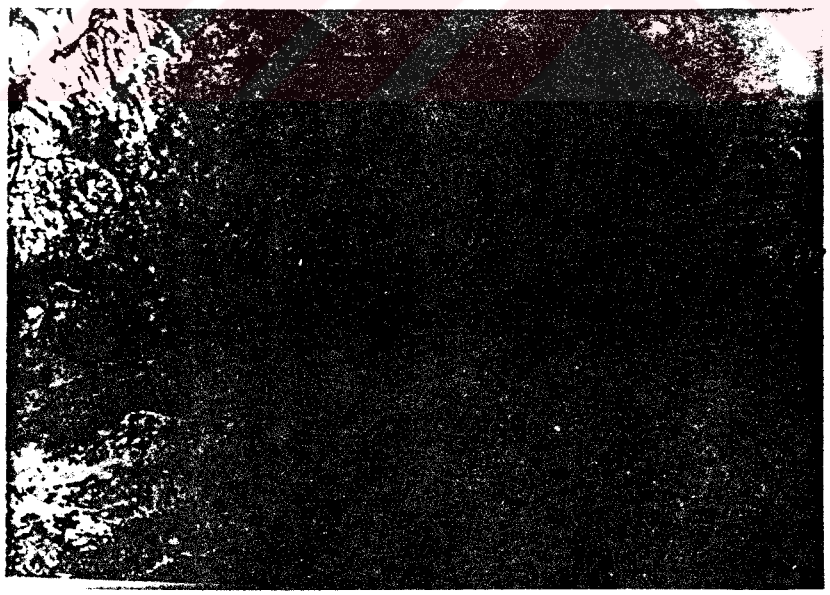
Res.1.Harput Meryem Ana Kilisesi onarım kitabesi

Res.2.Harput Meryem Ana Kilisesi kuzey cephe

Res.1.20.yy'ın başlarında Harput Meryem Ana Kilisesi doğu cephesi(Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

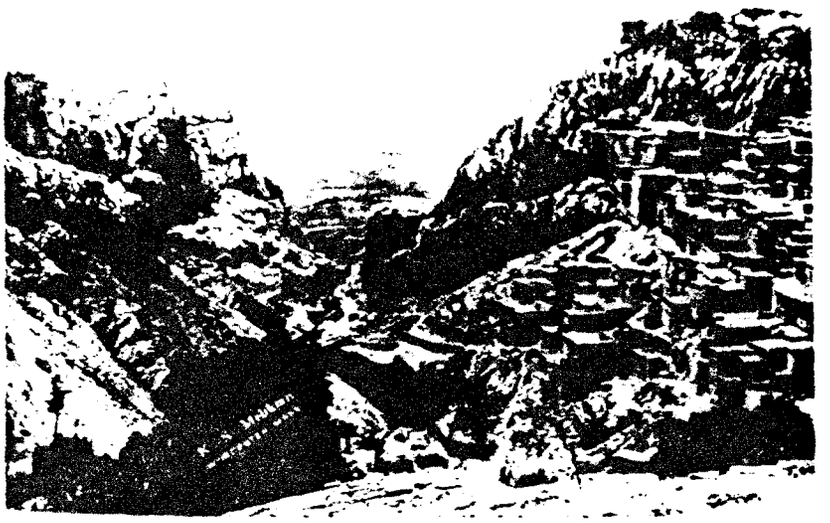
Res.2.1960'lı yıllarda Harput Meryem Ana Kilisesi doğu cephesi(Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.1.Harput Dere Hamamı kalıntıları (Ara Altun 1969)

Res.2.Harput kale Camii'ne ait sütun
(Ardıçoğlu 1964)

Res.1.20.yy'ın başlarında Harput iç kale doğusundaki süryani mahallesi (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.20.yy'ın başlarında Harput iç kale doğusundaki süryani mahallesi (Afrim Tanoğlu Kolleksiyonu)

Res.1.20.yy'ın başlarında Harput iç kale doğusundaki süryani mahallesi (Afrim Tanoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.20.yy'ın başlarında Harput iç kale doğusundaki Gürcübey mahallesi (Afrim Tanoğlu Kolleksiyonu)

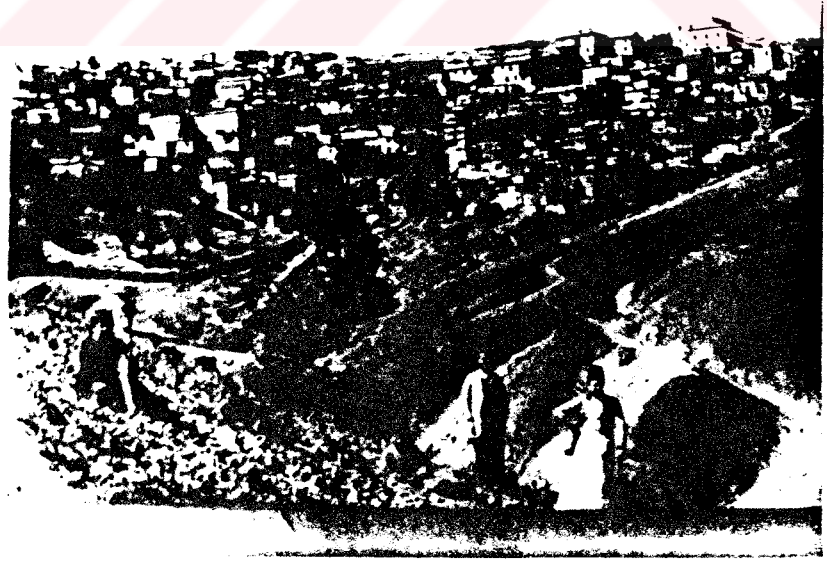
Res.1.1960'lı yılların başlarında Harput iç kale
Sara Hatun Mahallesi arası (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

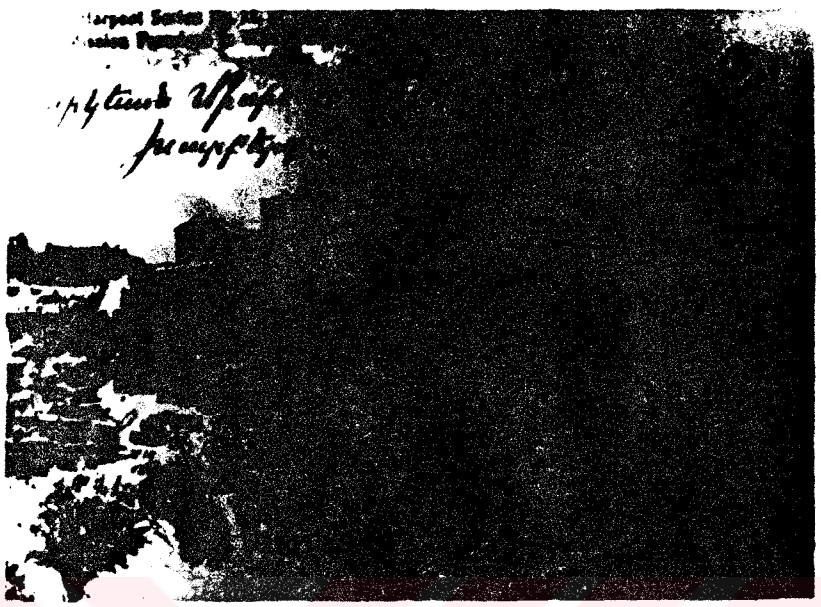
Res.2.20.yy'ın başlarında Kale Meydanı'ndaki
Fransız Koleji ve civarı (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.1.20.yy'ın başlarında Kale Meydanı'ndaki
Fransız Koleji ve civarı (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.20.yy'ın başlarında Norsis Mahallesi
(Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

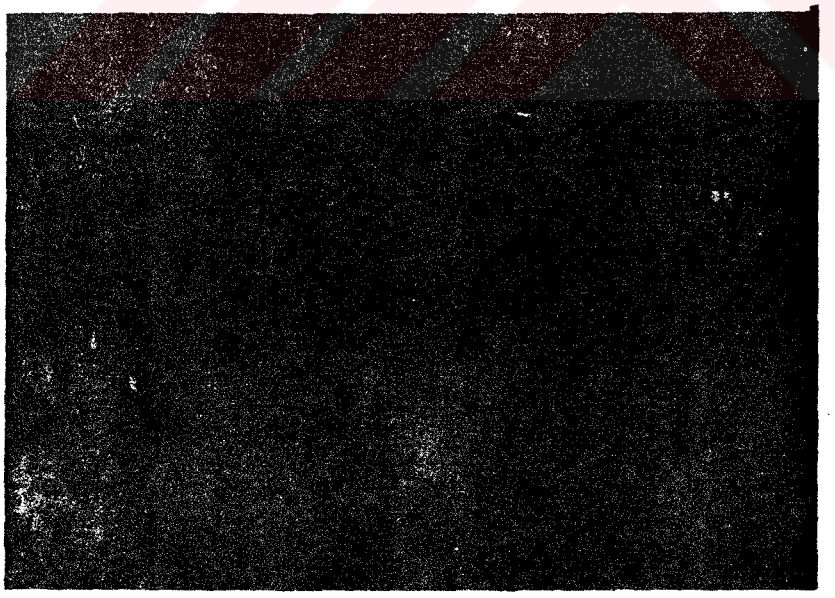
Res.1.20.yy'ın başlarında Harput Amerikan Fırat koleji
(Ardıçoğlu kolleksiyonu)

Res.2.20.yy'ın başlarında Harput Amerikan Fırat koleji
(Ardıçoğlu kolleksiyonu)

Res.1.1960'lı yıllarda Sara hatun Camii minaresinden
Ulu Camii'ye doğru bakış (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)

Res.2.1960'lı yıllarda Sara hatun Camii minaresinden
kentin kuzeydoğusuna doğru bakış (Ardıçoğlu Kolleksiyonu)